

VYSOKÁ ŠKOLA BÁŇSKÁ – TECHNICKÁ UNIVERZITA OSTRAVA
EKONOMICKÁ FAKULTA

KATEDRA NÁRODOHOSPODÁŘSKÁ

Role kultury a náboženství v ekonomickém vývoji Španělska

The Role of Culture and Religion in the Economic Development of Spain

Student: Andrea Palaščáková

Vedoucí bakalářské práce: Ing. Michaela Tichá

Ostrava 2011

Prohlášení:

Místopřísežně prohlašuji, že jsem celou práci, včetně všech příloh, vypracovala samostatně.

V Ostravě dne:

.....

Andrea Palaščáková

Poděkování

Poděkování za odborné vedení a připomínky při vzniku této práce, jakož i za podnětné přednášky na téma ekonomického rozvoje v průběhu mého bakalářského studia, náleží vedoucí bakalářské práce – Ing. Michaele Tiché.

Obsah

1. Úvod.....	1
2. Vliv kultury a náboženství na ekonomický rozvoj.....	3
2. 1. Judaismus	4
2. 2. Katolicismus.....	5
2. 3. Islám	7
2. 4. Teoretické a empirické studie vztahu kultury, náboženství a ekonomiky	7
3. Kultury, náboženství a ekonomický vývoj ve španělských dějinách.....	17
3. 1. Římská říše a příchod křesťanství.....	17
3. 2. Vizigóti.....	19
3. 3. Muslimové.....	20
3. 4. Rozmach křesťanských království	22
3. 6. Jednotné katolické Španělsko.....	27
3. 7. Vliv osvícenství ve Španělsku.....	32
3. 8. Století 19. a 20.....	33
4. Implikace pro současný ekonomický vývoj	38
4. 1. Komparace kulturních činitelů	38
4. 2. Současný stav španělské ekonomiky.....	48
5. Závěr.....	55
Seznam použité literatury a zdrojů.....	60
Seznam zkratk	
Prohlášení o využití výsledků bakalářské práce	

1. Úvod

Mnozí ekonomové se ptali, proč některé národy, které se neliší kvantitou a kvalitou výrobních faktorů, se tak výrazně odlišují svojí ekonomickou vyspělostí. Odpověď našli v rozdílné povaze společnosti, která je zosobněna v institucích, jimiž je také následně ovlivňována. Vycházejíc z předpokladu, že kultura a náboženství jsou významným „povahovým rysem“ společnosti, vzniká tato práce. Polem mého bádání byly zvoleny španělské dějiny jakožto vhodný příklad střídání několika kultur a náboženství, než definitivně převládl katolicismus. Dnes je Španělsko jednou ze zemí s nejvyšším podílem katolíků v Evropské unii. Budu se tedy ptát, tak jako někteří ekonomové a sociologové přede mnou, zda je to jedna z příčin odlišností, které vymezují španělskou ekonomiku od ostatních.

Cílem práce je ozřejmit, jaký vliv měly kultury a náboženství na ekonomický vývoj Španělska v průběhu dějin a jakým způsobem tyto faktory determinují současný stav španělské ekonomiky.

Metodologicky vycházím z institucionální ekonomie, jejíž hlavní tezí je, že ekonomický rozvoj neovlivňují pouze klasické výrobní faktory (práce, půda, kapitál), nýbrž do značné míry také instituce. Formální instituce jsou zpravidla psaná a legislativně závazná pravidla (např. právní řád), zatímco neformální instituce mají povahu tradic a zvyklostí společnosti (náboženství, kultura, korupce atp.) Použita bude historická metoda – zkoumání historického vývoje v souvislostech a vyvození kauzalit.

V druhé kapitole se nejprve budu věnovat základním charakteristikám náboženství, která výrazně zasáhla do dějin Španělska. Následovat bude podkapitola, kde porovnám tato náboženství podle dat získaných z nedávného výzkumu náboženství v USA, zaměřujíc se na ekonomicky relevantní data. Dále uvedu pohledy vybraných autorů na vztah kultury, náboženství a ekonomického rozvoje. Těmi budou zejména Max Weber a někteří současní autoři, kteří zmíněný vztah studovali pomocí statistických metod. Vycházet budu z literatury věnující se výuce náboženství, sociologii náboženství a ze statisticko-analytických prací.

Třetí kapitola bude pohledem na politicko-ekonomický vývoj Španělska na pozadí kultur a náboženství ve španělských dějinách od počátku našeho letopočtu po vstup do EU. Použitou metodou tedy bude převážně deskripce. Zaměřovat se budu na to, jak která kultura přispěla k rozvoji Španělska. Začnu u původní keltiberské civilizace, následovat budou Římané a po nich Vizigóti a křesťanství. S příchodem Arabů se rozšíří náboženské spektrum

o islám a bez povšimnutí nezůstane ani přítomnost Židů¹ na poloostrově. Podíváme se, jak do života společnosti zasáhla reconquista a následný rozmach křesťanských království. V době jejich sjednocení pak nazývám zemi Španělskem katolických králů. Důležitým faktorem bude vztah katolické církve a politiky. Do dějin významně zasáhne dobývání Jižní Ameriky a imperialismus Španělska. Do země proniknou i revoluční a osvícenské myšlenky, které se naplno projeví až v dramatických válkách konzervativních a revolučních proudů. Jejich výsledkem bude střídání politických režimů, až nakonec v nepříliš dávné minulosti zvítězí diktatura Francisca Franka, během níž bude Španělsko ekonomicky dohánět vyspělou Evropu. Politicky se však země začlení do demokratické Evropy až po smrti Franka.

Současné charakteristiky španělské ekonomiky budu rozebírat ve čtvrté kapitole, pomocí metody deskriptivní, komparativní a analytické. Podle dat *World Values Surveys* porovnáím kulturní faktory španělské ekonomiky s nejbližšími sousedy – Francií, Spojeným královstvím a Německem. V následující podkapitole rozeberu současný stav ekonomiky a její nejproblematictější oblasti. Zmíním i vliv krize a potřebná opatření, která se týkají zejména trhu práce a konkurenceschopnosti.

V závěru shrnu to podstatné, co vyplyne při rozebírání tématu této práce. Pomocí odpovědí na otázky, které byly v práci položeny, bych měla být schopna naplnit cíl této práce tak, aby autor i čtenář rozuměl *roli kultury a náboženství v ekonomickém vývoji Španělska*.

¹Ve *Slovníku spisovné češtiny* [40] jsou uvedeni příslušníci náboženství s malými počátečními písmeny. Ve své práci však píši o Židech s velkým počátečním písmenem, neboť je pojmám jako příslušníky jednoho národa, který je specifický vyznáváním judaismu a který, ačkoli byl donucen se rozptýlit po celém světě, si vždy převážně zachovával národnostní uniformitu.

2. Vliv kultury a náboženství na ekonomický rozvoj

Náboženství a kultura společnosti mají nepochybně vliv na konání jedinců. Vytyčují etický rámec, určují základní systém hodnot a postojů. A právě pohled různých kultur a náboženství například na vzdělání, vědu a výzkum, práci žen, soukromé vlastnictví, sociální systém a konečně i na bohatství a jeho utváření může být prostředníkem, kterým se náboženství a kultura společnosti podepisuje na ekonomické úrovni. V následujících podkapitolách se budu zabývat některými obecnými východisky, které charakterizují Židy, muslimy a zejména katolíky, kteří jsou majoritní skupinou ve Španělsku. (Specifické charakteristiky jednotlivých kultur ve španělských dějinách budou rozebrány ve 3. kapitole.)

Nejprve je na místě uvést, jak tato práce pojímá náboženství a kulturu. V literatuře můžeme narazit na celé množství značně odlišných definic podle toho, v rámci jakého zkoumání byly definovány. Ze mně známých jsem vybrala ty, které se mi zdály vzhledem k tématu této práce nejprůhodnější.

Podle slov Durkheima [10, s. 55-56]: „náboženství je jednotný systém víry a praktik vztahujících se k posvátným věcem, tj. věcem odtahitým a zakázaným; systém víry a praktik, které sjednocují všechny své přívržence v jediném morálním společenství nazývaném církev.“

Kulturu definujeme jako sdílené vzorce chování a interakce, emoční inteligenci a způsoby poznávání, kterým se učíme v průběhu socializace. Tyto sdílené vzorce charakterizují členy kulturní skupiny a odlišují ji od ostatních skupin. [48]

V souvislosti s kulturou se často sleduje sociální kapitál společnosti, o němž se zmiňuje Večerník [47, s. 275]. „Tak jako kapitál lidský a kulturní, také sociální kapitál – prostředí důvěry – podporuje produktivní činnost. Ti, kdo jím disponují, jsou úspěšnější ve škole, získávají lepší pracovní místa, mají lepší kariéru a dosahují vyšších výdělků. V jeho produkci jsou úspěšnější nábožensky založené komunity, případně další společenství, která v moderní společnosti dokáží uchovávat určité typy (sekundárních) sociálních vazeb.“

Dalšími často skloňovanými pojmy v této práci budou ekonomický rozvoj, ekonomický růst, ekonomická úroveň apod. Varadzin a kol. [46, s. 37] uvádí: „Pod pojmem ekonomický rozvoj rozumíme vývoj kvalitativních momentů a konkrétních historických forem ekonomického systému.“

Ekonomický růst vyjadřuje přírůstek reálného hrubého domácího produktu. Ekonomická úroveň je vyjádřena výší hrubého domácího produktu na obyvatele. [13, s. 47-48]

Nyní se podíváme na charakteristiky tří nejvýznamnějších monoteistických náboženství a na to, z čeho vychází víra a postoje jejich vyznavačů.

2. 1. *Judaismus*

Základem judaismu je smlouva mezi Bohem a vyvoleným národem týkající se země zaslíbené. Na počátku tohoto vztahu, před čtyřmi tisíci lety, stojí uctívaný patriarcha Abraham, kterému se zjevil jediný Bůh. Oproti dosavadním polyteistickým náboženstvím se tak postavil monoteismus. Judaismus se vztahuje výlučně k jedinému národu (Hebrejci, potomci Abrahama), který se usídlil ve Svaté zemi (Izrael). Až poté, co byli Židé z Izraele vyhnáni, se s nimi judaismus rozšiřuje po celém světě. Dějiny národa jsou zachyceny ve *Starém zákoně*. Jejich zásadní postavou je Mojžíš, který dovedl Židy do Izraele a uzavřel s Bohem úmluvu – Desatero přikázání. Doktrína judaismu vychází ze *Starého zákona* a Talmudu. V Talmudu jsou obsaženy poučky a předpisy, které regulují chování Židů. [19]

Sedláček [38] píše, že starozákonním Hebrejcům zcela chybí askeze či pohrdání materiálními hodnotami. Svět byl Bohem stvořen pro ně. Ekonomický úspěch a bohatství je znakem Božího požehnání. Avšak mají zakázáno pobírat úrok² od svých bratrů – Židů. Také křesťané na sebe převzali tento zákaz, ale protože Židy ve středověku považovali za nečistý národ, bylo Židům půjčování na úrok přiřknuto jako jedno z mála povolání, které směli provozovat. Předpokladem pokroku také bylo židovské lineární vnímání času (narozdíl od tehdy rozšířeného cyklického), které dávalo smysl vývoji. *Starý zákon* přímo vybízí k moudrosti. Bádání lidským rozumem tedy není zapovězeno. Taktéž vybízí k práci, která je pro člověka požehnáním.

Na počátku křesťanského letopočtu byli Židé (po neúspěšném povstání) vyhnáni Římany ze své vlasti. Definitivně se od nich oddělili křesťané, kteří s postupem času zapomněli na své židovské kořeny. Mezi křesťany vzrůstala nevraživost vůči Židům. Židé se stali oblíbeným objektem, na který se svalovala vina za kdesco. To vyústilo až v křižácké výpravy (první vyhlášena papežem v r. 1095). Židé byli vyháněni a vražděni. Nevraživost ze strany křesťanů též měla podobu šikany. Židé

- nesměli pracovat v křesťanských domech,
- nesměli vstoupit do manželství s křesťanem,
- nemohli kupovat žádnou půdu či pole a stavět domy,

² Tento zákaz měl morální smysl, neboť v té době se jednalo o půjčky chudým v nouzi, nikoli o půjčky k investičním účelům.

- nemohli se vyučit žádnému řemeslu,
- museli platit vyšší daně... [16].

2. 2. Katolicismus

Katolická církev vznikla z prvních křesťanů, od kterých se později oddělila další křesťanská věrovyznání. Katolíci jsou tedy křesťané, tzn. že základním kamenem jejich náboženství je víra v Ježíše Krista jako Božího syna a spasitele. Křesťanství vzniklo v 1. st. n. l. v Jeruzalémě v Římské říši. První křesťané byli Židé, kteří uvěřili v Ježíše Krista jako Syna Božího. Zůstávali nadále Židy, žili podle Tóry a současně podle odkazu Krista. Židé nemohli křesťany kvůli jejich židovskému původu vyloučit z židovské obce, avšak chovali se k nim velice nevražlivě a pobuřovali společnost vůči nim, což vedlo k jejich pronásledování. Definitivní oddělení křesťanů od Židů nastalo po zničení Jeruzaléma (povstání Židů proti Římanům). Křesťané byli pronásledováni Římany, protože odmítli uznávat božský kult císaře. I přesto se křesťanství rychle šířilo Římskou říší díky tomu, že mělo otevřené dveře pro každého bez ohledu na postavení, národnost a původ.³ V tom byl zásadní rozdíl mezi Židy a křesťany. [16]

Oficiální uznání ze strany státu se křesťanství dostalo r. 313, kdy bylo povoleno císařem Konstantinem v Římské říši. (O několik let později rovněž vyhlásil neděli za svátek a den pracovního volna.) Církvi byla přiznána veřejnoprávní subjektivita a vráceny všechny církevní majetky zabrané v časech pronásledování. Tyto majetky vznikly jako dary od věřících, kteří se vzdávali svého majetku ve prospěch církve. Církevní představitelé jej pak měli poskytovat potřebným. [22]

Císař od té doby získal v církvi značný vliv a církev zas vliv politický. Pozdější císař vyhlásil křesťanství za jediné státní náboženství. Myšlenka „co člověk, to křesťan“ byla začátkem náboženské nesnášenlivosti, v níž měla své kořeny inkvizice. Do církve začalo proudit množství nových věřících, kteří často měli ziskné úmysly bez odhodlání dodržovat křesťanské hodnoty. Stejně tak dary církvi od králů a majetných nebyly poskytovány s čistými úmysly. Církvi tak vznikaly závazky vůči dárcům, kteří si činili nároky na zasahování do její činnosti. Někteří „praví“ křesťané, zklamaní stavem církve, cítili potřebu stáhnout se do ústraní a žít soukromý život s Bohem. To velmi přispělo k rozvoji řeholnictví.

³ Za misijní činnost (šíření evangelia) můžeme považovat už apoštolské cesty sv. Pavla, které se setkaly s velkým úspěchem. Od 5., 6. století pak po Evropě šíří křesťanství přímo misionáři, kteří se nástupem kolonizace dostali i na ostatní kontinenty. Pro Španěly a Portugalce byly výboje a šíření víry to samé. Bylo pro ně věcí cti spolu s podrobením země v ní vymístit pohanství a i pomocí násilí zavést křesťanství. [7]

Kláštery ve středověku byly v mnohém přínosné. Rozvíjela se zde praktická řemesla a zemědělství. Řeholníci kultivovali krajinu, věnovali se charitě, zachovávali antickou tradici přepisováním rukopisů a sami byli nositeli vzdělání. Jinak tomu bylo na poli historie a především přírodních věd. Církev skálopevně obhajovala biblické učení a vše, co tomu odporovalo, bylo prohlášeno za kacířské. Rozvoj řemesel či kultury nebyl odmítán, avšak myšlenky přirozeného (nikoli Bohem daného) původu vesmíru, přírody či fyzikálních jevů byly tvrdě potírány, knihy páleny, badatelé loajální svým objevům byli i upalováni (a stejně tvrdému odporu čelilo i reformační hnutí). Jen velice pomalu církev přijímala tyto nevyvratitelné objevy. Až r. 1943 papež vyhlásil, že „výroky Svatého písma se nesmí pokládat za kritérium pravdy, pokud jde o přírodovědné a historické otázky.“ [16], [7]

Chceme-li rozebrat, jaký mají křesťané postoj k majetku a bohatství, je nutno vzít v potaz vícero indicií. Ty jednak vycházejí ze *Starého zákona* (viz judaismus), jednak z *Nového zákona* [5]. Ježíšova podobenství se často týkala majetku. K jeho zhodnocování důrazně vybízí dvě podobná podobenství - o svěřených penězích (Mt 25,14-30) a o deseti královských úřednících (Lk 19,11-27).⁴ Na druhou stranu Ježíš mnohokrát nabádá nehromadit světské majetky: „Neukládej poklady na zemi, kde je ničí mol a rez a kde je zloději vykopávají a kradou. Ukládej poklady v nebi,...“ (Mt 6,19). Stejně tak v podobenství o bohatém bláznovi (Lk 12,16-21). Lidé by měli majetek použít k dobrým skutkům vůči nuzným, „neboť těm bude patřit království Boží.“ (Lk 6,20) „Ale běda vám, bohatí, neboť vy už zde na zemi máte své potěšení. Běda vám, kteří se přejídáte, neboť jednou budete trpět hladem.“ (Lk 6,24-25) Tato vyjádření dávala do protikladu světské hodnoty s hodnotami Božího království. Mezi Židy, kde bylo bohatství považováno za znamení Boží přízně, Kristus těmito postoji ohromoval.

Opravdu se ale dnešní lidé řídí křesťanskými etickými hodnotami? Nešporová ve svém příspěvku [29, s. 217-218] uvádí následující poznatky, vyjadřující se k současné společnosti: „... je však vliv katolicismu poměrně velký a jeho normy se výrazně uplatňují ve veřejných debatách o sociální politice, potratech, trestu smrti, válkách atd., přičemž se promítají i do státní legislativy. ...V tradičně katolických zemích lze vysledovat v porovnání se zbytkem Evropy následující obecné trendy: menší počet dětí narozených mimo manželství, nižší rozvodovost, ale zároveň také nízkou úhrnnou plodnost. ...To nasvědčuje tomu, že některé normativní katolické příkazy stále hrají svoji roli: například důraz na manželství chápané jako svátost a zákaz rozvodů. ...Naproti tomu není v širším měřítku dodržován zákaz používání

⁴ Z teologického hlediska však bývají tato podobenství vykládána spíše jako výzva k aktivní účasti na budování Božího království, čemuž odpovídá fakt, že se vždy hovoří o majetku svěřeném, nikoli soukromém.

antikoncepce a povinnost plození dětí v manželství, o čemž svědčí nízká míra plodnosti v tradičně katolických zemích.“ Katolická sociální politika nevytváří příznivé prostředí pro sladění rodinného života a kariéry žen. Přetrvává důraz na tradiční nukleární rodinu, kde muž plní roli chlebodáře a žena se stará o domácnost a děti.

2. 3. Islám

Islám je po křesťanství druhým nejrozšířenějším náboženstvím světa. Zakladatelem byl prorok Mohamed, který žil v 7. st. n. l. v Arábii. Muslimové uctívají jediného boha Alláha. Jejich doktrína vychází ze svaté knihy, Koránu. Ten obsahuje poselství, které bylo předáno Alláhem Mohamedovi, aby ho šířil. V 7.-8. století se islám rozšířil na území od Španělska po Čínu. Století 8.-13. jsou pak dobou největšího rozkvětu islámu – dobou ohromného rozvoje vědy a umění. [18]

Pro muslimy spočívá smysl lidské existence v podřízení se Boží vůli. Každý bez rozdílu se musí řídit muslimským právem šaría, které je komplexním souborem norem a pravidel pokrývajících každý aspekt života. Hromadění bohatství bez ohledu na práva chudých je hodno nejhoršího trestu. S tím souvisí i jeden z pěti pilířů islámu – udílení almužny chudým. Lichva je přímo zakázána. Vedle mnohých dalších omezení má zásadní význam zákaz jakéhokoli alkoholu. Dále to, že ženy nemohly studovat v náboženských školách, jen ve městech měly přístup ke vzdělání v mešitách. Navíc velkou slabinou muslimského vzdělávání byl důraz na memorování knih, což nepříspěvalo k rozvoji intelektuální kreativity. [21]

Nešpor [27, s. 236] si všímá, že „... muslimové chápou svoji víru jako jedinou ochranu proti sociální exkluzi a současně jako jediný sebeidentifikační symbolický svět, zatímco tradiční Evropané je z těchto důvodů obviňují z netolerance, bránění integraci a vyvolávání sociálního napětí, nehledě na muslimské nerespektování evropských hodnot a vzorců chování, o nichž si Evropané myslí, že by měly být univerzálně platné (typicky např. v otázce postavení žen, vztahu k jinověrcům, ale i užívání násilí ve veřejném prostoru).“

2. 4. Teoretické a empirické studie vztahu kultury, náboženství a ekonomiky

Otázku, nakolik se chování společnosti ovlivňuje její kulturou a náboženstvím projeví na ekonomickém růstu a rozvoji, si kladli mnozí ekonomové a sociologové. Roli jistého

průkopníka či iniciátora mezi nimi hraje **Max Weber** se svým dílem *Protestantská etika a duch kapitalismu*. V něm se zabývá tím, proč protestanti převažují mezi vzdělanějšími a lépe situovanými pracovníky a proč se kapitalismus rozvinul pouze v západní kultuře. V té souvislosti se ptal, do jaké míry je chování ovlivněno racionalitou a do jaké míry mimoracionálními faktory, přičemž se domníval, že s modernizací společnosti roste podíl racionální složky. Propojení této složky (ekonomického myšlení) s morálkou bylo zvláštním rysem západního kapitalismu. Snaha o dosažení dlouhodobé rentability a zvyšování zisku na základě racionálních sebeomezení se stala legitimní součástí morálně správného života. Tímto přístupem se vyznačovala právě kalvínská etika⁵. Zatímco u jiných společností se setkáváme s nepravdělným, příležitostným, bezuzdným a násilným získáváním bohatství, kapitalismus jde cestou střidmosti, minimalizace spotřeby a reinvestování zisku. Tak kapitalista naplňuje své povolání (Boží plán) a odpovídal tomu i asketický pohled na pozemský život (neoddávat se světským požitkům, ale soustředit se na svou práci jakožto poslání a na duchovní hodnoty vedoucí ke spáse). Kalvíni věřili v predestinaci, a tak dosahování úspěchu bylo vlastně potvrzením jejich vyvolenosti. Svou pílí a střidmostí prokazovali, že jsou hodni Boží milosti. U katolíků se naopak askeze spojovala s čistě duchovním životem, který se vedl v kláštorech. [28]

Tyto souvislosti vedly Webera k závěru, že náboženství je hlavním determinantem vztahu společnosti k ekonomice a podle toho v ní dojde k rozvoji kapitalismu či nikoli. I v rámci náboženství může totiž docházet k rozvoji racionalizace, která povede k praktickému a technickému myšlení a snaze ovládat okolní svět, což je vhodné podhoubí pro rozvoj kapitalismu. Proč se však vedle protestantství nepodílela na rozvoji kapitalismu i jiná náboženství? Židé disponovali dobrou hospodářskou a obchodní mentalitou, avšak jejich izolace od ostatních národů stavěla bariéry jejich chování i podnikání a navíc zisk u nich postrádal nábožensko-etické ospravedlnění. Islám zas byl zpočátku náboženstvím vojáků – bojovníků za víru a později měl rozjímavý a mystický charakter, kdy se jedinec oprošťoval od své individuální vůle. [28]

Nešpor [26] však též uvádí mezery Weberovy teorie. Ta opomíjí oddělení sociální etiky a vnitrosvětské askeze, a tak neumožňuje analýzu současné konzumní společnosti, která popírá asketické pojetí kapitalistické etiky. Rovněž se Weberova teorie mívá účinkem,

⁵ Kalvinismus je věrovyznání nazvané podle protestantského reformátora Jana Kalvína. Jeho následovníci věří v naprostou svrchovanost Boha nad životem člověka. Věří, že každý člověk je Bohem k něčemu předurčen a vše dobré, co člověk učiní, je projevem Boží milosti. Jejich učení vyznává občanské svobody projevu, tisku a vyznání, zákaz sebeobviňování, nezávislost soudní moci, presumpci neviny a klade důraz na pracovitost, šetrnost, hospodárnost a preciznost. [14]

analyzujeme-li ekonomický úspěch například států jihovýchodní Asie (tzv. asijských tygrů), který ukazuje, že kapitalismus nemusí být vybudován na protestantské etice.

V rámci ucelené teorie se náboženství a kultura dostaly do souvislosti s ekonomikou až s příchodem **institucionalismu**. Pro dosavadní ekonomické teorie byly základními determinanty výrobní faktory a cena. Institucionální ekonomie vrací do hry všechny vlivy vycházející z charakteristik společnosti, tj. instituce. Sojka [41, s. 318] definuje instituce jako „společenské uspořádání či pravidlo regulující vzájemné vztahy mezi jednotlivci i mezi společenskými skupinami. Instituce jsou uznávané normy chování, jako jsou tradice, zvyky i právní normy. Tyto normy jsou založeny na společenské psychologii.“

Klasická ekonomická teorie vnímá ekonomiku jako soubor ryze racionálních rozhodnutí, zatímco institucionální ekonomie uchopuje ekonomiku jako neoddělitelnou součást komplexního lidského resp. společenského chování, které je určeno nekonečnou řadou jak racionálních, tak iracionálních, předvídatelných i nepředvídatelných procesů v lidské mysli. V průběhu času a zhmotněné v činech pak tyto procesy tvoří historii, jejich morální rozměr tvoří etiku, lidská potřeba řádu a bezpečí vytváří stát s jeho právním řádem, potřeba pochopení smyslu života dává vzniknout náboženství apod. Nekonečné množství kombinací těchto podmínek je příčinou (ekonomické) rozmanitosti ve světě.

V této souvislosti zmíním i filosofa Polanyiho, viz [47], který rozlišoval dvě dimenze ekonomického života. Prvním je substanciální rozměr, který zahrnuje institucionalizované vztahy mezi lidmi a jejich sociálním a přírodním prostředím a současně i nástroje směřující k uspokojení lidských potřeb. Druhým je formální rozměr, kde se jedinec rozhoduje mezi alternativami v podmínkách vzácnosti a zaměřuje se na logický vztah mezi nástroji a cíli.

Mnoho autorů měřilo vliv náboženství a kultury pomocí kvantitativních metod. Jejich závěry se často liší a nelze z nich vyvodit jasnou, všeobecnou zákonitost. Přesto zde zmíníme alespoň některé.

Tabellini napsal práci *Kultura a instituce: ekonomický rozvoj v regionech Evropy* [42]. Kulturu v ní zkoumá jako jeden kanálů, kterými historie ovlivňuje ekonomický rozvoj. Kultura je pojímána jako individuální hodnoty a postoje, jako jsou důvěra a respekt vůči ostatním a sebedůvěra (měřeno sumarizací odpovědí získaných v 90. letech v průzkumu World Value Surveys – využity otázky, které se týkají důvěry a respektu vůči ostatním a sebedůvěry v možnost ovlivnit vlastním úsilím svůj ekonomický úspěch). Vstupními daty analýzy na vzorku 69 regionů a 8 zemí Evropy (Francie, Německo, Spojené království, Itálie,

Nizozemí, Belgie, Španělsko, Portugalsko) jsou důchod na hlavu, vzdělání, urbanizace v roce 1850 a kultura. Jako historické proměnné jsou použity míra vzdělanosti a politické instituce. Při srovnání mezi zeměmi došel Tabellini k závěru, že vzdálená historie je důležitým determinantem současné ekonomické výkonnosti. Stejně tak při srovnání současné ekonomické výkonnosti regionů jsou ranné historické instituce významným determinantem. Přestože byly regiony po staletí do současnosti pod vlivem stejných legislativou určených institucí, projevuje se stále v jejich disparitách vliv ranných historických institucí. U daných historických proměnných byla shledána silná korelace s kulturou. A tedy kultura vysvětlená historickými proměnnými je podstatně určující pro regionální ekonomickou výkonnost. Dvě z kulturních charakteristik podporují ekonomický rozvoj, a sice důvěra a respekt vůči ostatním a sebedůvěra. Autor usuzuje, že formální instituce nemají převažující vliv nad kulturou, ale pravděpodobně se vzájemně ovlivňují, působíce na chování ekonomických a politických činitelů. Dále Tabellini vyvozuje závěry pro regionální politiku, a sice že nízká produktivita práce ekonomicky zaostalých regionů není řešitelná v krátkém období a že transfery a veřejné investice nejsou řešením, protože neodstraňují původ problému. Zaostalým regionům by byly více k užítku investice do vzdělání, levné zdroje financování pro začínající podnikatele a politická a administrativní decentralizace pro podporu sociálního kapitálu. Tabellini podporuje názor, že v regionech s nízkou produktivitou práce by měly být vypláceny nižší reálné mzdy. Celonárodně jednotná mzda koncentruje nezaměstnanost v chudých regionech a tak v nich konzervuje kulturní charakteristiky, které mohou být příčinou nízké produktivity práce.

Noland zkoumal ve své práci [31] vztah mezi náboženstvím a ekonomikou, přičemž se zaměřil především na islám. Jeho výsledky vykazují korelaci mezi náboženskou příslušností a ekonomickou výkonností. Avšak analýza nevedla k nalezení směrodatných koeficientů pro jednotlivá náboženství. Domnívá se, že je tomu tak proto, že náboženství je velice pomalu se vyvíjející systém, a tak jen sotva může podchycovat něco tak proměnlivého, jako je ekonomický růst. Nicméně hypotézu, že současný islám brzdí ekonomický růst, jednoznačně zamítl. Naopak mu téměř každý statisticky významný koeficient vychází pozitivní. Co se týče kultury, existuje korelace náboženské příslušnosti a intenzity věrovyznání s indikátory kultury, ale neshledal, že by hodnoty indikátorů kultury nějak vysvětlovaly ekonomický růst. K tomuto tématu uvádí Noland ve své práci i závěry jiných autorů, kteří se snažili změřit „potřebu něčeho dosáhnout“ a její případný vliv na ekonomiku:

Např. **McClelland** měřil rozdíly v potřebě něčeho dosáhnout mezi současnými katolíky a protestanty v Severní Americe a došel k podobným závěrům jako Weber. Jeho

výsledky ukazovaly pozitivní vztah mezi potřebou něčeho dosáhnout a produkcí elektřiny, kterou bral jako indikátor ekonomického růstu. Zjistil, že vyšší míra potřeby něčeho dosáhnout je spojena s náboženstvími, která kladou důraz na individuální (tedy ne rituální) kontakt s duchovnem a role duchovních autorit je oslabena.

Hofstede na základě průzkumu zaměstnanců IBM ze 72 zemí prezentoval názor, že kultura předchází přijetí náboženství. Největší vliv z kulturních rysů má vyhýbání se nejistotě. Rozdíly jsou patrné mezi monoteistickými náboženstvími, kde pravda je zjevena (katolíci, ortodoxní křesťané, Židé, muslimové) a je zde vysoká míra vyhýbání se nejistotě, a náboženstvími s nízkou mírou vyhýbání se nejistotě – mj. hinduismus a buddhismus, které kladou větší důraz na rituály a ctnosti než na neoddiskutovatelná dogmata. Výjimkami jsou však Japonsko, kde je extrémně vysoká míra vyhýbání se nejistotě, a populace, kde převládá protestantismus, s nízkou mírou vyhýbání se nejistotě. Individualistické společnosti se přiklání k náboženstvím, která zdůrazňují individuální vztah s duchovnem, což je nejvíce viditelné právě u společností, kde převládá protestantismus. Z dalších kulturních rysů – nízká účast na moci (např. akceptování hierarchie) bývá spojena více s katolicismem a hinduismem než s protestantismem a islámem. A nakonec poslední z kulturních indikátorů, který se týká poměru pohlaví, ukazuje, že společnosti s vysokým podílem žen procházejí sekularizací rychleji. Hofstede nicméně netvrdí, že by tyto kulturní rysy nějak vysvětlovaly ekonomickou výkonnost, což však ani nebylo účelem jeho práce. Pouze lze vydedukovat, že náboženství zaměřující se více na ctnosti než na dogmata, jako hinduismus, jsou spojena s dlouhodobou orientací a tak podporují ekonomický růst, kdežto islám s velmi slabou dlouhodobou orientací může být překážkou ekonomickému růstu. Argumentu, že individualismus je silně korelován s důchem na hlavu, Hofstede oponuje názorem, že je pravděpodobnější, že naopak individualismus je ovlivňován důchem na hlavu.

Nooderhaven a Tidjani publikovali svůj průzkum mezi africkými studenty, u kterých se předpokládá ovlivnění předabrahamovskými náboženstvími. Z odpovědí těchto studentů vyplývá, že připisují větší význam tradiční moudrosti a zkušenostem než moderním znalostem, což vykazuje negativní korelaci s podílem úspor na HDP, mezním sklonem k úsporám a růstem HDP.

Noland [30] též uvádí závěry některých svých předchůdců, kteří se věnovali vztahu náboženství a ekonomického růstu. **LaPorta a kol.** ve svém bádání zjistili, že země, kde dominují hierarchická náboženství (katolicismus, ortodoxní křesťanství a islám), mají méně účinné soudnictví, více korupce, méně kvalitní byrokracii, vyšší míru daňových úniků, nižší účast obyvatel na společenských akcích a profesních organizací, nižší význam velkých firem

v ekonomice, horší infrastrukturu a vyšší inflaci. Významnou korelaci s hierarchickým náboženstvím nenašli u dětské úmrtnosti, vzdělanosti a ekonomického růstu.

V návaznosti na to si **Guiso a kol.** všímají, že protestanti, katolíci a hinduisti jsou příznivě nakloněni k soukromému vlastnictví, zatímco muslimové jej preferují podstatně méně. Protestanti a hinduisti akceptují větší důchodovou nerovnost, aby dosáhli vyšší ekonomický růst, avšak u Židů a muslimů je tomu naopak. Tyto závěry pak označují jako potvrzení Weberovy teorie.

Barro a McCleary v analýze 59 převážně vyspělých zemí dochází k závěru, že hinduismus, islám, ortodoxní křesťanství a protestantství jsou oproti katolicismu negativně spojeny s růstem důchodu na hlavu a také že slabší intenzita věrovyznání, měřena nenavštěvováním kostela, přispívá k růstu důchodu na hlavu.

Avšak **Sala-i-Martin, Doppelhofer a Miller** na vzorku 88 zemí dokazují, že islám a konfuciánství mají naopak pozitivní vliv na růst důchodu na hlavu a nenachází spojitost mezi intenzitou věrovyznání a růstem důchodu na hlavu.

Noland se proto zamýšlel, zejména s ohledem na vlastní výsledky, jaká jsou možná vysvětlení dlouhodobě nízké ekonomické výkonnosti v islámské kultuře. Z teologického hlediska někteří autoři tvrdí, že se islám během 9.-11. st. značně změnil. Uzavřel se prostor pro nezávislé myšlení, všechny odpovědi byly dogmaticky určeny. Sociologickými příčinami argumentoval Weber – tvrdil, že válečná morálka, která podporovala vykořisťování jako prostředek obohacení se, byla neslučitelná s kapitalismem. Tato drancovačná morálka spolu s nepružnou vládoucí byrokracií podporovala extenzivní růst a neumožňovala růst intenzivní. Z empirických dat však není jednoznačné, že islámské ekonomiky v dlouhém období vykazují nižší růst oproti státům s podobnými podmínkami. Indonésie, největší muslimská země světa, měla za posledních 40 let o hodně vyšší růst než byl celosvětový průměr. Analýza dat od 50. let 20. st. ukazuje, že Střední východ dosahoval růstu srovnatelného s ostatními rozvojovými zeměmi – vyššího oproti zemím subsaharské Afriky, nižšího oproti východní Asii a srovnatelného s Jižní Amerikou a jižní Asií.

Organizace Pew Forum on Religion & Public Life uskutečnila v r. 2007 terénní výzkum náboženství ve Spojených státech [44]. Získaná data nám nabízejí zajímavé srovnání mj. ekonomicky relevantních charakteristik pro jednotlivá náboženství. Jelikož je americká populace tvořena imigranty z mnohých národů a etnik, mají pro nás tato data, alespoň orientačně, všeobecnou výpovědní hodnotu.

Na základě dat ze zmíněného výzkumu nabízí organizace Association of Religion Data Archives na svých webových stránkách srovnání základních charakteristik pro některá vĕrovyznání [2]. Ačkoli nebylo srovnání dostupné za muslimy, porovnáme nyní alespoň katolíky, konzervativní Židy a též agnostiky⁶ (mající ve Španělsku vyšší zastoupení než ateisti), abychom viděli i data „neovlivněná“ náboženstvím. Uvádím pouze charakteristiky, které jsou nejvíce relevantní z ekonomického hlediska.

Židé výrazně převyšují ostatní skupiny v podílu věřících, kteří dosáhli titul bakaláře nebo obdobný titul po 4 letech vysokoškolského vzdělání. Oproti ostatním mají nízký podíl rodin s příjmy pod 40 tis. USD a téměř všichni žijí ve městech. V dosahovaných příjmech a vysokoškolském vzdělání tvoří agnostici střed mezi Židy a katolíky. Podstatně nižší procento katolíků má bakalářský či obdobný titul a relativně hodně rodin nedosahuje příjmu vyššího než 40 tis. USD. Zhruba každý osmý katolík nebo agnostik žije na venkově. Téměř polovina katolíků zastává názor, že vláda by měla více prosazovat morálku ve společnosti. U Židů a hlavně agnostiků tento názor sdílí mnohem nižší procento z nich. Podobné zastoupení má však u všech tří skupin názor, že vláda by se měla více starat o sociálně slabé Američany. Bezmála polovina agnostiků a Židů upřednostňuje menší vládu poskytující méně veřejných služeb. U katolíků je tento podíl nižší.

Tab. 2. 4. 1. Porovnání vybraných charakteristik mezi agnostiky, katolíky a Židy

Zastoupení v dané skupině (v %)	Agnostici	Katolíci	Židé (konzervativní)
Titul bakaláře nebo obdobný	43.1	25.9	58
Rodinný příjem < 40 000 USD/rok	26.6	34.2	13
Žijící na venkově	13.1	11.2	0.9
Názor, že vláda by měla více prosazovat morálku	12.9	42.7	22
Názor, že vláda by se měla více starat o sociálně slabé Američany	61.6	62.6	67.8
Upřednostňují menší vládu poskytující méně veřejných služeb	47.9	39.4	46.3

Zdroj: The Association of Religion Data Archives [2], vlastní zpracování.

⁶ Agnosticismus vychází spíše z vědeckého přístupu a jeho zastánci tvrdí, že nelze dokázat, ale ani vyvrátit Boží existenci. Naproti tomu ateismus je jistou formou „víry“, že Bůh rozhodně neexistuje. Nicméně toto rozlišení není nikterak striktní.

Nyní budu vycházet přímo ze zprávy publikující zmíněný výzkum [44]. Vybrala jsem data pro katolíky, muslimy a Židy. Zaměříme-li se na roční příjem jednotlivce, je zřejmé, že daleko nejvyšších příjmů dosahují Židé. Katolíci a muslimové se pohybují okolo celonárodního průměru. Také v dosaženém vzdělání jsou Židé vysoko nad průměrem. Univerzitu vystuduje v USA 16 % obyvatel; stejný podíl je to i mezi katolíky, o něco méně mezi muslimy, kdežto mezi Židy má vysokoškolský titul skoro každý pátý. V podílu těch, kteří nedosáhli ani sekundárního stupně vzdělání převyšují katolíci i muslimové celonárodní průměr. U Židů tento podíl činí pouhých 3 %.

Tab. 2. 4. 2. Výše ročních příjmů jednotlivce podle věrovyznání

Podíl věřících s daným příjmem (v %)	< 30 000 USD	30 000–49 999 USD	50 000–74 999 USD	75 000–99 999 USD	> 99 999 USD
Celková populace USA	31	22	17	13	18
Židé	14	11	17	12	46
Katolíci	31	20	16	14	19
Muslimové	35	24	15	10	16

Zdroj: Pew Forum on Religion & Public Life [20], vlastní zpracování.

Tab. 2. 4. 3. Vzdělanost podle náboženství

Dosažené vzdělání	Nedosažený sek. stupeň	Sekundární stupeň	Vyšší škola	Univerzita	Postgraduální stupeň
Celková populace	14 %	36 %	23 %	16 %	11 %
Katolíci	17 %	36 %	21 %	16 %	10 %
Židé	3 %	19 %	19 %	24 %	35 %
Muslimové	21 %	32 %	23 %	14 %	10 %

Zdroj: Pew Forum on Religion & Public Life [44], vlastní zpracování.

V ekonomice se z dlouhodobého hlediska, zejména kvůli penzijnímu systému, sleduje reprodukční schopnost populace. Nejvíce reprodukceschopná je skupina muslimů. Katolíci jsou rovněž nad celonárodním průměrem, ačkoli rozdíl není tak markantní jako u muslimů. Židé naopak mívají dětí méně než celonárodní průměr a převažují nad průměrem v počtu bezdětných rodin.

Tab. 2. 4. 4. Počet dětí v rodině u jednotlivých náboženských skupin

Počet dětí	0	1	2	3	4+
Celková populace	65 %	13 %	13 %	6 %	3 %
Katolíci	61 %	13 %	15 %	7 %	4 %
Židé	72 %	9 %	11 %	4 %	4 %
Muslimové	53 %	13 %	19 %	9 %	6 %

Zdroj: Pew Forum on Religion & Public Life [44], vlastní zpracování.

U otázky, jak důležitou roli hraje náboženství v jejich životě, odpověděla více než polovina katolíků, že velmi důležitou. Židé náboženství takovou roli připisují v menší míře a nejvíce jich uvedlo, že náboženství ovlivňuje jejich život jen do jisté míry. Naproti tomu velmi důležitou roli připisují náboženství téměř tři čtvrtiny muslimů.

Tab. 2. 4. 5. Jak důležitou roli hraje náboženství v životě věřícího

	Velmi důležitou	Do jisté míry	Nevelkou roli	Žádnou roli
Celková populace	56 %	26 %	9 %	7 %
Katolíci	56 %	34 %	7 %	2 %
Židé	31 %	41 %	18 %	9 %
Muslimové	72 %	18 %	5 %	4 %

Zdroj: Pew Forum on Religion & Public Life [44], vlastní zpracování.

Podle výzkumu lze tedy říci, že z ekonomického hlediska dosahují markantně nejlepších výsledků Židé a naopak nejhorších muslimové. Příjmy Židů výrazně převyšují příjmy muslimů i katolíků a mnohem více Židů dosahuje terciárního vzdělání.

Ekonomické úspěchy Židů můžeme vidět i v jejich státě – Izraeli. Některými jejich přednostmi se zabývali autoři německého televizního dokumentu *Miracles Included* [39], který nám osvětluje některé aspekty židovské kultury. Často se zdůrazňuje jejich kreativita, jejíž realizace bývá u Evropanů, ale třeba také Japonců, často bržděna strachem z neúspěchu a zahanbení před ostatními. Kdežto riskování a přijetí možnosti neúspěchu je typickým rysem Izraelců. Oproti Francouzům a Němcům jsou pro ně běžné rizikové investice. Neúspěch není tragédií, selhání se berou jako součást života. Jedinec se otřepe a jde dál. Sionisté jsou

migranti, a proto jsou pro ně tyto vlastnosti zásadní pro osídlování země, do které přišli a kde musí vybudovat od základů města. Tato houževnatost se pak uplatňuje i při podnikání. Na pětasedmdesát nových izraelských firem je uvedeno na seznamu newyorské burzy NASDAQ (naproti tomu německé firmy jsou tam uvedeny jen tři). Předností izraelských firem je model podnikání založený na rozvoji slibného nápadu. Rozpracují jej do softwarové podoby a pak prodají nějaké velké firmě za mnoho peněz. Snadno se vzdávají svého duševního vlastnictví, své staré myšlenky, neboť věří ve svoji schopnost rozvoje neomezeného množství dalších nápadů. Jiné evropské společnosti se naopak soustřeďují na zvětšování své velikosti. Kromě firem vznikla v Izraeli mnohá centra pro výzkum a vývoj, produkující celosvětově užívané technologie. Potkáte zde nevídané množství velice nadaných a vzdělaných inženýrů. Vládě se vedle vlastních investic podařilo přitáhnout ohromné množství kapitálu pro rizikové investice bez zaručené návratnosti tak, že sama poskytla záruky pro případ neúspěchu a pro případ úspěchu se vzdala nároku na zisk.

V Izraeli, mnohokrát čelícímu vnějšímu napadení, se na rozvoj technologií spoléhá hlavně armáda, která je v nevýhodě co do počtu vojáků. V armádě je dobře patrný přístup Izraelců k autoritám a hierarchii. Ta je respektována, avšak vedoucí a podřízení spolu jednají jako rovný s rovným. Když velitel resp. manažer firmy udělá chybu, musí akceptovat kritiku podřízených a ti mohou požadovat jeho výměnu, pokud se z chyb nepoučí.

3. Kultury, náboženství a ekonomický vývoj ve španělských dějinách

Při následujícím historickém popisu budu vycházet především z knih autorů Bartoše [4], Fuentese [15], Artety a kol. [3], Encisa a Barca [12]. Informace z jiných zdrojů budou označeny v textu. Snahou bude charakterizovat přítomnost jednotlivých civilizací, kultur a náboženství na poloostrově a identifikovat jejich přínosy či negativní vlivy.

Opomenuli-li pravěké obyvatelstvo a zastavíme-li se na počátku doby železné (konec 2. tisíciletí př. n. l.), zachytíme dějiny Pyrenejského poloostrova v době, kdy se zvyrazňovaly kulturní rozdíly mezi atlantským pobřežím (orientace na obchod) a oblastmi jižními a východními (orientace na zemědělství), které byly vystaveny středomořským vlivům. Kulturu původních obyvatel představují Iberové. Iberové se neorientovali na moře, byli to zemědělci žijící podél řek. Zhruba 900 let před Kristem se smísili s Kelty, kteří přišli ze severu, a vznikla tak keltiberská kultura. Ta vtiskla ráz dnešní zemědělské civilizaci Španělska. Keltibery charakterizuje pastevectví a vesnický život ve kmenech. S tím, jak pobřeží Středozemního moře, Katalánsko a Andalusii osídlovaly cizí národy a vznikala zde obchodní centra a přístavy, stávali se Keltiberové čím dál více izolovaní. Tyto cizí národy rozvíjely na pobřeží cestovatelskou obchodní kulturu, jíž vévodili „vážení obchodníci“. Fénicičané se asi 1000 let před Kristem usadili v Gadiru (dnes Cádiz) na jižním cípu poloostrova, aby zde ovládli nejdůležitější obchodní činnost starověku – obchod s mědí a cínem. Rovněž Kartaginci a Řeci si vybudovali na jižním pobřeží významná obchodní centra. Kolem přístavů Gades a Malaca (dnes Málaga) se tak rozvíjela města, městský život, obchod (s vínem, olivami, mořskými plody, obilím) a s ním i oběživo. Tyto oblasti vzkvétajících obchodních center výrazně kontrastovaly s izolovaným vnitrozemím, kde k rozvoji měst téměř nedocházelo.

3. 1. Římská říše a příchod křesťanství

Politický rozměr nabylo dobývání Španělska během válek Římanů s Kartaginci. Španělsko mělo pro Hannibala, velitele kartaginského vojska, strategický význam pro další postup přes Francii k Itálii. Římané považovali za nezbytné tomu zabránit tak, že sami tuto oblast (v té době poprvé nazvanou Hispánií) obsadí. Vedle mocenských důvodů je lákala i jako zdroj surovin (zejména rud) a území, kam mohli vložit svůj kapitál. Postupem času bylo

celé území romanizováno a jeho obyvatelé se stali římskými občany. Bylo zde zavedeno Římské právo, které deklaruje pojetí státu jako spolutvůrce rozvoje a spravedlnosti. Římané nejtrvaleji ovlivnili španělskou kulturu (jazyk, právo, filozofii, představu o světových dějinách, komunikaci). Umění, literatura a filozofie promítala tragický pohled na život a stoicismus (silný vliv zejména Senekovy filosofie), který se dodnes udává jako nejvýraznější ideový prvek kultury Španělů.

Cameron [6] o Římanech píše, že byli původně zemědělci, avšak v průběhu jejich expanze se do popředí dostávaly vojenské a administrativní záležitosti. Ačkoli se o obchod příliš nezajímali, existovala značná svoboda podnikání a obchod vzkvétal v rukou nižších společenských vrstev a cizinců. Společnost těžila z nenákladné pracovní síly otroků. Ostatním svobodným občanům dobře sloužil právní systém, který zakotvoval vynutitelnost majetkových práv, vyžadoval dodržování smluv a umožňoval rychlé urovnání sporů. Velevýznamnou roli pro rozvoj mělo budování husté dopravní infrastruktury. Ekonomice prospíval i dlouhodobý mír a pořádek uvnitř říše, který se dařil legiím zajišťovat. I díky tomu rostl počet obyvatel.

Hispanie byla součástí říše první čtyři století n. l. Zatímco se v Římské říši od počátku n. l. začínají projevovat známky hospodářského úpadku, Hispanie ze spojení s říší těží a vzkvétá. V Římské říši se krátce po dobytí Hispanie začínal pomalu hroutit obchod, řemesla a s nimi i města. Ekonomická činnost se přeorientovala na zemědělství. Španělské zemědělství zažilo ohromný rozmach. Začala se efektivně využívat zemědělská půda, která do té doby byla nevýnosná či ležela ladem, a budovala se infrastruktura. Města propojená důmyslnou sítí silnic se začala budovat i ve vnitrozemí. Římané zde vytvořili vládu a veřejné instituce, zavedli jednotnou a soudržnou společnost se vzájemností mezi jedinci, a to skrze propojená města a městský způsob života. Byl to velký obrat oproti původní iberské kultuře. Iberové byli odolný, pracovitý, skromný lid, avšak také výrazně individualistický. Chyběla jim organizovanost a poslušnost, na což doplatili zejména ve válkách. Ve sjednocení bránil Iberům jejich regionální partikularismus a pocit silného pouta k vlastní vesnici. S tím souvisel i výrazný kult cti, který měl své kořeny ve věrnosti zemi a veliteli. Římané do značné míry respektovali keltiberskou kulturu a tradice. Nikdy nezavedli absolutismus či totalitarismus, ale uskutečňovali ve společnosti změny směrem k otevřenosti, míšení a soudržnosti.

Romanizace probíhala i na poli náboženství. Římané sice tolerovali domorodá božstva, ale postupně se vedle nich prosadily i kulty římských bohů. Rovněž se zde prosadil silný kult císaře, který byl v celé říši významným unifikačním prvkem. Christianizace probíhala velmi pozvolna, protože křesťanství naráželo na dlouho přetrvávající pohanské

kulty a hlavně silný kult císaře. Obyvateli však bylo křesťanství dobře přijímáno⁷, neboť se obracelo ke všem lidem bez rozdílu, hlásalo rovnost a bratrství mezi lidmi všech ras. To, spolu se sociálními prvky křesťanství, přitahovalo především masy chudých obyvatel. Římští císaři se obávali, že by křesťanství mohlo pokořit jejich autoritu a rozvrátit říši, a proto byli první křesťané pronásledováni, mučeni a vražděni. Až na poč. 4. st. císař Konstantin povolil křesťanství a katolická církev od té doby začala zasahovat i do světských záležitostí. Vyjadřovala se např. k omezení moci pánů nad otroky či stíhání lichvy. Landes [25] podotýká, že judaisticko-křesťanská tradice, spolu s následnými germánskými kmenovými zákony, vnesla do aristokratických impérií podporu soukromého majetku.

S pádem Říma skončila i éra rozkvětu Španělska. Cizí národy vyvolávaly neklid na hranicích a do Španělska začaly pronikat germánské kmeny. Vakuum pod pádu Říma tak nahradily civilizace barbarů a křesťanů. Barbarské kmeny nejprve vydrancovaly hispanorománská města a následně bojovaly mezi sebou. Nadvládu nad Hispánií si vydobyli Vizigóti na počátku 5. st.

Cameron [6] za jednu z příčin úpadku Říma označuje tvořivost, jež se projevila při budování infrastruktury, v umění a literatuře, avšak se neuplatnila k vynálezům pro mechanizaci a usnadnění práce. Práci se věnovali otroci či nesvobodní rolníci, kteří neměli kapitál ani motivaci ke zlepšování technologií. Majetníci se zas věnovali vládnutí, válce, umění i vědě, avšak bez napojení na praktický život. Toto uspořádání společnosti se považovalo za přirozené a žádná změna se nepřipouštěla.

3. 2. Vizigóti

Vizigótské monarchové a šlechta neustále násilnický řešili politické a církevní rozbroje. Králové, příliš zaměstnaní neustálými boji o následnictví a i pro svoji neschopnost, přenechali starost o veřejné záležitosti katolické církvi, která se snažila vnášet řád do politických nepokojů a mučednických vášní. Ve Španělsku se tak rozvinula silná tradice vměšování katolické církve do politických záležitostí. Biskupové měli funkci místních správců. Měli pravomoc jmenovat sebe sama a král byl z tohoto procesu zcela vyloučen.

⁷ V psychologické rovině bylo zřejmě přijetí křesťanství naplněním potřeby něčeho pozitivního, nějaké naděje, která stoickému pohledu na život chyběla. Stoický depresivní pohled tak nakonec, přes všechnu svoji pragmatičnost, ustoupil iracionální víře, že trpký život na zemi má svou sladkou odměnu v nebi. Navíc je to možná právě stoická morálka, která je zdrojem obdivu a uctívání křesťanských mučedníků, tolik typickému pro Španěly. A jak uvidíme v následujících kapitolách, ti si svoji víru nechají nikým vzít.

Vizigóti si snadno zvykli na vyšší ekonomický standard podrobených obyvatel. Šlechta upřednostňovala, na rozdíl od té římské, život ve venkovských sídlech obklopená svými otroky a chráněnci. Libovali si v přepychu. Společnost tvořila málo početná vrstva svobodných obyvatel s přístupem ke státním a církevním funkcím a masová vrstva de facto bezprávných zemědělců. Administrativní systém zůstal v podobě římského. Volený král měl absolutní moc. Království bylo jeho majetkem. Z této doby pochází i teze božského původu královské moci. Tu pouze částečně omezovaly králem svolávané církevní koncily, kde zasedala šlechta a církevní hodnostáři. Spojení církevní a státní moci bylo tehdy běžné. Koncily byly v podstatě zákonodárnými orgány. Skrze vydávání jednotných zákoníků pro celou říši přispívaly též ku sblížení hispanorománského obyvatelstva s Vizigóty a zlepšovaly postavení bezprávných vrstev.

Co se týče ekonomických poměrů, pád Říma a vpád Vizigótů znamenal jednoznačný pokles blahobytu a prohloubení rozdílů mezi vrstvami, což vedlo až k povstání venkovské chudiny. Městská ekonomika nebyla obnovena a tradiční odvětví (těžba a obchod se Středozeemím) přetrvávaly na nízké úrovni. Vizigóti si ve většině krajů přivlastnili dvě třetiny půdy a další majetky. Zlepšení jejich ekonomické situace vedlo k rozpadu rodového zřízení vizigótské společnosti. Půda se koncentrovala v rukou šlechty a původně svobodní zemědělci se změnili ve vazaly. To byl počátek nového ekonomického systému – feudalismu.

Značného poklesu doznala i gramotnost obyvatel, literatura a umění. Šíření a rozkvět jazyka, písma, filosofie, umění, literatury a architektury Římany a křesťany bylo degradováno na nemnoho knih z oblasti teologie a historie, které byly určeny jen pro omezený okruh čtenářů. K jistému rozvoji škol došlo až v 6. st. a v následujícím období pak byly zakládány kvalitní školy vychovávající nejvýznamnější představitele španělské vědy.

Vizigóti rovněž museli bojovat o udržení si Hispánie s vícero národy. Definitivní porážku jim uštědřili Arabové r. 713, kdy arabský kalif vyhlásil suverenitu nad dobitým územím.

3. 3. Muslimové

Arabové při své expanzi došli přes Gibraltar až do Španělska, které bylo v 8. st. relativně slabé a snadno ukořistitelné. Na silnější odpor naráželi až při postupu na sever. Hornaté oblasti severního Španělska, kam vytlačili odbojné obyvatelstvo, se jim nikdy dobýt nepodařilo a vznikla tam katolická království. Na ostatním území vytvořili samostatný správní celek – emirát, později kalifát. Právní systém a soudnictví vycházelo z koránu. Nicméně do

11. st. existovala náboženská tolerance, která byla porušována jen v případě bojovných fanatiků, kteří bojovali proti islamizaci křesťanů. Někteří Španělé zůstali věrni křesťanství, měli vlastní politické, soudní a církevní instituce, vycházející z vizigótské tradice, ale přejímali i islámskou kulturu; jiní konvertovali dobrovolně, nikoli pod násilím, k islámu, který se na několik století stal oficiálním náboženstvím převážné většiny populace. Důvodů pro přijetí islámu bylo několik, např. tak mohli uniknout křesťanské spravedlnosti, mít více manželek, otroci mohli získat svobodu, svobodní se zbavit jistých povinností a vysokých daní (které muslimové platit nemuseli). Muslimové a křesťané spolu žili po většinu středověku převážně v míru, jednak protože křesťané nebyli dost silní, jednak muslimové té doby byli relativně tolerantní⁸. Obyvatelé a kultury se postupem času mezi sebou mísili. Ve společnosti jednoznačně převládla neortodoxní islámská kultura; ta křesťanská našla své útočiště v některých kláštorech a v křesťanských královstvích. V oblastech na hranici mezi křesťanskými královstvími a muslimským územím se usazovali a obdělávali půdu svobodní sedláci, jejichž vysoký počet byl v tehdejší Evropě nezvyklý.

V 10. století započali muslimové éru nebyvalého rozkvětu Španělska⁹ a bohaté městské kultury, již vévodilo město Córdoba, která se stala se nejvýznamnějším výrobním a obchodním centrem na západě. Tamější univerzita měla široký věhlas, sjížděly se sem nejvýznamnější osobnosti z oblasti vědy. V celém kalifátu fungoval systém základních a středních škol, kam měli nemajetní bezplatný přístup, a 17 univerzit [46]. Veřejnost vyžadovala povinnou školní docházku. Výuka vycházela z koránu. Učitelské povolání a vědomosti se těšily veliké úctě. Kalif podporoval vědu a umění, na jeho dvoře se scházeli věhlasní učenci a umělci. Nechával opisovat a dovážet knihy z velkých center jako Alexandrie či Damašek. Arabové vynikali v přejímání vědění od jiných kultur (převážně z Asie), které dále rozšiřovali. Od jiných civilizací též přebírali užitečné vynálezy, které našly uplatnění v zemědělství a řemeslech. Řemesla se ohromně rozvíjela (zejména zpracování kovů, kovářství, zbrojířství, manufaktury na papír, výroba skla, zpracování kůží, hedvábnictví či hrnčířství [46]) a s nimi i obchod a města. Kalifové podporovali zahraniční obchod. Vyvážely se přebytky zemědělství, kovy (těžené moderními způsoby), mramor a látky. Vládcům si dopřávali dovážené luxusní zboží. Díky rozvoji zemědělství (nové plodiny, zavodňovací techniky, produktivnější výrobní nástroje) a poklesu cen životních potřeb rostla životní

⁸ Dle koránu: „Nebudiž žádného donucování v náboženství.“ (súra 2, verš 256). Navíc daně uvalené na jinověrce byly nezanedbatelným příjmem do pokladny vládce.

⁹ V této podkapitole pojímáno jako oblast poloostrova obsazená Araby, tedy separátně od křesťanských království.

úroveň obyvatel jako nikdy před tím. Španělsko bylo v době kalifátu jednou z nejbohatších zemí Evropy.

S bohatým muslimským hospodářstvím založeným na obchodě, s dostatkem pevné měny a městskými centry kontrastovalo venkovské hospodářství v křesťanských královstvích. Křesťané původně neměli významná městská centra a hospodářství bylo orientované na zemědělství a chov dobytka. Panovníkovi patřila veškerá neobdělávaná půda a šlechta zpočátku žádnou nevlastnila. Šlechtici a duchovní byli zcela závislí na tom, co jim dal panovník.

Přestože jsme hovořili o rozvoji zemědělství za dob Římanů a muslimů, o čemž není sporu, je nutno dodat, že jen asi 10 % rozlohy Španělska představuje opravdu úrodnou půdu; 45 % je průměrně úrodná půda, 35 % je málo výnosných a zbytek jsou holé skály. Teplotní rozdíly jsou více než 50 °C, srážek, které spadnou mezi obdobími sucha, je nedostatek a hornatý terén znemožňuje řekám dodávat potřebnou vláhu. Právě proto měly římské a muslimské zavlažovací systémy tak pozitivní vliv. Možná tyto tvrdé podmínky stojí za skromností běžných Španělů. Po mnohá staletí je trápil hlad až hladomory, jež jsou zachyceny v análech. Bídné životní podmínky odráží na jedné straně realismus každodenního života a „don quijotský“ idealismus na straně druhé (obdobně již popsáno jako snoubení pragmatického stoicismu s křesťanstvím). Jak křesťané, tak muslimové a jejich víra byli ovlivňováni pověrami, neboť ač věřili, že Bůh zasahuje do jejich života, náboženské znalosti byly mizivé. Častým rčením bylo, že „svatá matka církev má své doktory a ti budou znát odpověď.“ Další silný vliv na mentalitu obyvatel měl ideál rytířství (který opět spojuje stoické ctnosti a křesťanskou víru) – vyznávala se šlechtnost, spravedlivost, udatnost a pevná víra v Boha. Jak u křesťanů, tak u muslimů existovala představa, že panovník je vyvolen Bohem a tedy vládne nikoli na základě nástupnictví, nýbrž „z milosti Boží.“ A proto kdo se vzpíral vládnoucí moci, vzpíral se Bohu.

3. 4. Rozmach křesťanských království

Zatímco v 9. a 10. st. stáli muslimové na vrcholu světové vzdělanosti a kultury, byli tolerantní¹⁰ a otevření, ve 13. st. v poslední fázi vlády na Pyrenejském poloostrově se začala projevovat nesnášenlivost a útlak jinověrců, což se považuje za příčinu jejich následného úpadku. Slovy Landese [25, s. 72]: „Islámská věda, kterou náboženští horlivci odsuzovali

¹⁰ Židé dokonce zastávali významné pozice – například ministra zahraničí kórdobského chalífy Abdulraháma III. či vezíra (a později i generála) krále Habbuse.

jako kacířství, ustoupila teologickému nátlaku na konformitu. Z hlediska militantního islámu už pravda zjevena byla. To, co vedlo zpět k pravdě, bylo užitečné a přijatelné; vše ostatní byl blud a klam.“ Kdežto křesťanská Evropa procházela opačnou proměnou – oprošťováním se od dogmat a nesnášenlivosti, intelektuálním rozvojem, průlomem v přírodních a technických vědách v období renesance a osvícenství. Vzdělanost muslimů se naopak smrškla na pouhé memorování koránu. Dalším významným momentem bylo zrušení zákazu půjčování na úrok, čímž se uvolnil kapitál pro převedení vědeckých poznatků do praxe a vyvinul se finanční trh. K tomu však u muslimů nedošlo. [23]

Už koncem 10. st. se kalifát v rozporu s původním islámským ideálem stával militaristickým státem. Mocenské boje mezi šlechtou, provinčními správci a mocnou armádou v průběhu 11. st. vedly k úpadku a rozpadu říše. Náboženští reformátoři usilovali o očistu islámu. Myšlenky umírněných muslimů, že rozum není v rozporu s vírou, byly potírány a prosazovány myšlenky jako: „Korán, slovo prorokovo a neprosazování vlastního názoru.“ Islám se stal primitivním, nesnášenlivým a brutálním. Soužití s křesťany již nebylo možné. Křesťané museli emigrovat do Afriky nebo do křesťanského Španělska. Stejně tak Židé odešli na sever, do křesťanských měst, kde se věnovali řemeslům a obchodu. Jižní oblasti začaly následně upadat.

Situaci využila křesťanská království, dosud v defenzivě, k útoku (počátek reconquisty). Velkou roli v tom sehrál v té době se po Evropě rozšiřující ideál šíření víry v Krista se zbraní v ruce (křížové výpravy proti muslimům do Svaté země), který zapustil na poloostrově hluboké kořeny a uplatnil se jak při reconquistě, tak při dobývání Nového světa. Vojsko a církve se spojily. Zásadním bylo, že křesťanský řád vnesl kolektivního ducha mezi Hispánce, charakteristické svou individuální hrdostí.

Křesťanům se však dařilo posouvat pohraniční linii s muslimským územím ve svůj prospěch. V rukou křesťanských králů a hrabat se koncentrovalo ohromné množství muslimského zlata. Královské zlato se rozdělovalo mezi šlechtice a duchovní a ti za něj skupovali půdu od svobodných lidí, kteří v předchozích staletích osídlovali pustá území.¹¹ Tak se rozvinul feudalismus. Původní majitelé půdy se stali závislí na nových majitelích. Půdu dále obdělávali za málo peněz. Snažili se však osvobodit a získat půdu zpět, což vedlo v následujícím století k prvním sociálním hnutím. Někteří z nich odcházeli do měst nebo se vydávali hledat nová volná území. Byla to „mrtvá“, nehostinná území dobytá při postupu

¹¹ Nejvíce půdy nashromáždily významné kláštery a kostely, protože navíc dostávaly nemovitosti od zbožných dárců za to, že se modlily za spásu jejich duší. Tyto poměry umožnily odpor šlechty a duchovenstva vůči králi a jejich boje pak probíhaly po celý středověk.

křesťanských vojsk na jih. Na hranici s muslimy se tak usadili početní rolníci, kteří měli zaručenu svobodu (podpora znovuosídlování). Vznikala zde i města, která si vydobyla svobodu a samosprávu za podporu krále ve válce s muslimy a v boji se šlechtou.

Do konce 13. st. byl téměř celý poloostrov pod vládou dvou největších království – Aragón na východě a Kastilie na západě a ve středu. Mnozí muslimové prchali do Granady (poslední muslimské území) nebo do Afriky, což vedlo k ochromení kvetoucího andaluského obchodu a rukodělné výroby. Muslimové, kteří zůstali na územích dobytých křesťany, byli zpočátku tolerováni, avšak museli platit vysoké daně a v průběhu bojů a s tím, jak se jejich počet při dobývání jejich území křesťany zvyšoval, zhoršovalo se jejich postavení a sociální exkluze. Vyhnáním muslimů přišlo Španělsko o masu vzdělaných, obchodně a řemeslně zdatných obyvatel, které nahradili převážně nevzdělaní rolníci a chovatelé dobytka. V průběhu 13. st. sice docházelo k hospodářskému poklesu, avšak s tím jak se křesťanským královstvím dařilo v reconquistě, rozvíjelo se i jejich, původně převážně rurální, hospodářství. Ohromným přínosem pro společnost byli křesťané, kteří žili na původně islámském území a kteří tak od Arabů převzali jejich neocenitelné poznatky. Na tomto základě se ve městech rozvíjela řemesla (organizovaná do cechů) a čilý obchodní styk se zahraničím. Vnitřní obchod trpěl probíhajícími boji, politickou roztržičností, nestabilitou měny i odlišnými měrnými systémy. Papežové se navíc snažili izolovat muslimský svět od křesťanského tím, že exkomunikovali křesťany, kteří obchodovali s muslimy. To vedlo k růstu cen zboží a vyšší ziskuchtivosti. Proto musel zasáhnout král – zřídil radu teologů, které se podařilo osvobodit obchod od hrozby exkomunikace. I zemědělství se rozvíjelo, ačkoli spíše jen extenzivně díky zvětšování dobytých území.

Nevolníci s různým stupněm závislosti na feudálech byli nejpočetnější vrstvou společnosti. Vedle vládnoucí třídy (šlechta a duchovenstvo) se nově vytvářela střední třída z řemeslníků, obchodníků a sedláků. Mezi měšťanstvem a šlechtou pak po celý středověk probíhaly spory. Obě skupiny usilovaly o přízeň krále. Ten se spíše klonil na stranu měšťanstva, neboť mu zvyšovalo příjmy do státní pokladny ve formě daní ze zboží. Šlechta a duchovenstvo se naopak snažily finančně panovníka omezovat. Později se podařilo zástupcům městských rad dostat ke dvoru a zasedat v královské radě. Tak vznikly stavovské sněmy (kortesy). Zasedala v nich šlechta, duchovenstvo a zástupci měst. Kortesy byly v podstatě zesvětštěné církevní koncily. Zasahovaly do všech otázek vnitřní správy, rozhodovaly o daních, potvrzovaly volbu nebo nástupnictví krále na trůn (funkce se v jednotlivých královstvích lišily). Král se snažil udržet si a centralizovat moc, avšak ve 13.-15. st. se dále posilovalo postavení šlechty. Získala mnohá privilegia, hromadila majetky a

snažila se více omezovat panovníka. Aby získala větší kontrolu nad králem a městskou buržoazií, se kterou král proti odbojné šlechtě spolupracoval, stahovala se ke dvoru a opouštěla tak svá původní sídla – hrady a zámky na venkově. S tím pomalu ze společnosti mizí staré ideály rytířské slávy a cti spojené s reconquistou a jsou nahrazovány honbou za majetkem.

Rovněž podoba církve se ani zdaleka nepřibližovala evangelické chudobě. Církev byla ve středověku největším vlastníkem pozemků a měla silný politický vliv. Duchovenstvo a kláštery byly osvobozeny od daní. V mnohém byla církev podřízena králi, který jmenoval biskupy, svolával koncily a byl de facto svrchovanou církevní mocí namísto papeže. Tato situace se odrážela v mravním úpadku duchovenstva, což přispívalo ke kacířských hnutím zejména tam, kde se stupňovaly protifeudální revolty. V celé Evropě je 13. st. charakteristické náboženskou vlažností a odklonem od církevních doktrín zejména ve městech obývaných měšťany a obchodníky. Kultura procházela zesvětštěním. Kněží už neměli hlavní roli v duchovní kultuře a odkláněli se od dobrých mravů. Na koncilech se vydávala prohlášení proti nestřídmosti duchovních. V reakci na kacířství, které se objevilo v jižní Francii, byla v Aragonském království založena inkvizice (r. 1232).

Věda a umění v křesťanských státech se vyvíjely na tom, co se převzalo od muslimů a Židů. Panovníci i církev podporovali rozkvět věd a umění, obzvláště ve 13. a 14. st., kdy již křesťané dosáhli nad muslimy kulturní převahy. Zakládaly se univerzity a knihovny. Do vzdělávacích center se uchýlili vynikající židovští a muslimští vědci a umělci, překládali významná díla z řečtiny, arabštiny a hebrejštiny a zprostředkovali je tak celé Evropě. Spojení tří kultur – muslimské, židovské a křesťanské, je pokládáno za jedinečný zdroj intelektuálního rozkvětu Španělska. Zatímco ve starověku bylo studium samoúčelné, ve středověku vzdělání sloužilo k přípravě učených odborníků. Vzdělání už nebylo jen cílem, nýbrž prostředkem.

3. 5. Židé

Nyní krátce odbočíme od chronologické linie, abychom si ucelili představu o židovské přítomnosti ve Španělsku. Její počátek na jihu poloostrova se odhaduje již v době předkřesťanské. V době vlády Římanů tvořili Židé samostatné obce. Vizigótská ariáni je tolerovali, avšak po konverzi ke křesťanství je začali pronásledovat. Vyvlastňovali jim majetek pod záminkou, že Židé jsou příčinou hospodářského úpadku. Židé tak žili jako separovaná společenská vrstva. Není divu, že vítali příchod Arabů na poloostrov, což jim vyneslo nálepku zrádců. Svoji kulturu, zvyky a náboženství si zachovali i v době vlády

muslimů. Ti je (s výjimkou krátkých období) tolerovali a dokonce si cenili jejich schopností (nazývali je „národem knihy“) a připouštěli je k významným veřejným funkcím. Významní židovští učenci byli známí po celé Evropě. Byli autory velkých filosofických a vědeckých děl. Zasadili se o to, aby významná díla v řečtině, arabština a hebrejštině nebyla překládána jen do latiny, nýbrž aby ve španělském jazyce zprostředkovala vědění všem Španělům. Mají tak velkou zásluhu na upevnění španělského jazyka.

Chouraqui [19] se domnívá, že rozmach islámu a jeho říše znamenal pro židovský národ velkou změnu a ekonomickou revoluci. Židé přestali být národem zabývajícím se zemědělstvím a manuálními pracemi a začali se usazovat ve velkých islámských metropolích jako obchodníci a řemeslníci. Rozvoj výroby a obchodu na rozsáhlém území arabské říše vedl ke vzniku bohaté židovské buržoazie. Na poli vědy a umění vedla symbióza s muslimy právě ve Španělsku k neplodnějšímu období židovské kultury.

S příchodem radikálních náboženských reformátorů islámu začala krutá persekuce Židů i ostatních jinověrců. Ničily se židovské obce a bořily se synagogy. Proto většina z nich odešla do křesťanských království. I přes počáteční nedůvěru se zde pro své schopnosti těšili značné váženosti. Židovské obce, které měly svou samosprávu, dosáhly největšího rozkvětu v 11.-13. st. (zejména Kastilie s městem Toledo se stala centrem jejich kultury). Vynikali jako lékaři, právníci či profesori. Převážně se však zabývali finančnictvím, např. i jako výběřci daní. Poskytovali půjčky a do jejich rukou se dostalo mnoho šlechtického majetku. Měli přístup k veřejným funkcím a znamenali obrovský přínos pro rozvoj obchodu a rozvoj věd, protože se těšili králově přízni. Král si je také vybíral jako nejschopnější lidi na pozice státních pokladníků, účetních, správců a jiných úředníků.

Jenže církev se Židů obávala a lidé vůči nim pro jejich bohatství cítili závist. Nevraživost se šířila do značné míry i od těch, kteří využili lichvářských služeb Židů a své dluhové břemeno neunesli. Křesťané obviňovali Židy z vraždy Krista, z kolaborace s muslimy při dobývání Španělska a z bezcitného lichvářství, které katolická církev zakazovala jako zločin proti Duchu svatému. To vše vedlo ve 14. st. k omezování jejich práv, krutým persekucím až pogromům. Desetitisíce jich byly zabity, synagogy zbourány. Ani Židé, kteří v masovém měřítku a často proti své vůli konvertovali ke křesťanství, si moc nepomohli. Krutě s nimi zacházeli jak jejich původní souvěrci, tak křesťané, obviňující je z falešnosti. Fanatičtí antisemitští kazatelé na jejich hlavu házeli stejná obvinění jako na Židy (např. že způsobili porážku v bitvě s muslimy nebo morovou epidemií).

Katoličtí králové Isabela a Ferdinand, ortodoxní zastánci národní a náboženské jednoty, r. 1492 zasadili Židům poslední ránu – nařízení hlásající čistotu krve a pravověrnost,

nevědouce, že rána, kterou tak utrpí Španělsko, bude mnohem větší. Židy vyhnali a skrývajících se konvertity vyhladili. Židé sice netvořili velkou část obyvatel celého Španělska, avšak podíl mezi obyvateli měst byl dosti značný. Rok po vyhnání Židů klesly obecní výnosy v Seville na polovinu a obecní pokladna v Barceloně zbankrotovala. Eliminací Židů a muslimů se Španělsko připravilo o mnoho intelektuálního kapitálu a kvalitních služeb. Židé byli vynikajícími lékaři, jedinými výběřčími a hlavními plátcí královských daní, bankéři, obchodníky a věřiteli. Dobře sloužili předchozím králům jako velvyslanci, funkcionáři a správci královského jmění. Plnili úkoly, které šlechta odmítala jako nehodné rytířské cti.

3. 6. Jednotné katolické Španělsko

Během středověku probíhal v severozápadní Evropě proces, kdy se nižším vrstvám (rolníci, buržoazie) podařilo vydobýt si lepší postavení díky tomu, že využily konkurence mezi monarchou a šlechtou. I na Pyrenejské poloostrově měli na počátku prvního tisíciletí nakročeno vydat se cestou, během které docházelo k dělení a decentralizaci moci. Jenže tento proces nakonec neproběhl. Místo toho začalo Španělsko ekonomicky zaostávat za severozápadní Evropou. Svou roli v tom sehrálo i bohatství z Jižní Ameriky. Král si za něj mohl koupit „poslušnost“ šlechty i církve. A tak veškerá moc zůstala koncentrována v jejich rukou. [33] „Dobrý kalvinista by řekl, že přesně to bylo na Španělsku nesprávné: snadno nabyté a nezasloužené bohatství.“ [25, s. 182]

Byla to právě zkušenost s reconquistou, která vtiskla Španělsku a jeho dalšímu vývoji specifický ráz. Demokratických svobod a občanských práv nebylo nikde v Evropě dosaženo tak brzy.¹² Občané znovuosídlující dobytá muslimská území a nově vznikající města získávali téměř neomezenou svobodu a mnoho dekretů stvrzených privilegií. Král tak oceňoval jejich přínos pro osídlování zpustošeného Španělska a podporu v bojích s muslimy i vlastní šlechtou prahnoucí po moci. Avšak stejně tak, jak reconquista umožnila rozvoj svobody, zamezil konec reconquisty jejímu dalšímu vývoji. Jak rostl počet obyvatel, přímá demokracie se v samosprávných městech měnila v zastupitelskou a časem se těmito zastupiteli stali představitelé královské moci, které jmenoval přímo král. Demokracie upadala. Monarchie si dobývala svoji absolutistickou moc. Monarchii ovládanou odbojnou šlechtou se nakonec panovníkovi podařilo uchopit pevně do rukou pomocí obnovení římského práva, což vedlo ke vzniku absolutní monarchie. Vítězství nad jinověřci ve vlastní zemi poskytlo španělské

¹² První stavovské sněmy svolal leónský král již r. 1188 a předešel tak téměř o půl století první anglický parlament (r. 1232).

monarchii nebývalou prestiž, kterou neměla ani ta ve Francii či v Anglii. Španělsko se etablovalo na pozici ochránce katolické víry proti kacířství protestantské Evropy. Stejně tak se zkušenost z reconquistou projevila při dobývání Jižní Ameriky.

Jižní Evropa (Španělsko, Portugalsko, Itálie) byla do reformace centrem učnosti a intelektuálního bádání. Výhodou Španělska a Portugalska bylo, že ležely na rozhraní křesťanské a islámské civilizace a využívaly židovských prostředníků. Následná náboženská tažení proti jinověrcům a vláda inkvizice však dalšímu vývoji zamezily a Španělsko s Portugalskem začaly zaostávat. Zatímco protestanti podporovali skepsi a odmítání autorit, a tak otevřeli prostor vědeckému bádání, katolické státy reagovaly uzavíráním se a cenzurou. Církev i světské úřady společně kontrolovaly myšlení, znalosti a víru. Za dovoz zahraničních knih bez povolení či tisk bez licence hrozil trest smrti. Existoval seznam zakázaných knih, kterému dominovaly knihy, jejichž autory byli protestanti. Španělé nemohli studovat v zahraničí vyjma „bezpečných“ center (Řím či Neapol). Rozvratní vědci se museli doznat ke kacířství a kát se. Sebemenší náznak dodržování praktik jiné než katolické víry vedl k odsouzení. Díky odmítání nových objevů tak Španělsko zmeškalo na dlouhou dobu vědeckou revoluci. V důsledku toho Pyrenejskému poloostrovu na dlouhá staletí chyběla podnikavost a vzdělanost, včetně schopnosti číst. Pročež se místo hospodářské diverzifikace stále lopotili na převážně neúrodné zemědělské půdě a žili v chudobě. Dohánět vyspělou Evropu začalo Španělsko až ve 20. st. [25]

Nyní se vraťme ke konkrétním událostem, které se ve Španělsku v té době odehrály. S koncem reconquisty se otevřel prostor pro sjednocení a vybudování národního státu. Netolerantní královna Isabela Kastilská, vedená svojí vírou v jednotu, uzavřela sňatek s králem Aragonie – Ferdinandem. Tak došlo ke spojení těchto dvou nejvýznamnějších království a Španělsko kráčelo ke sjednocení. Jejich politika byla vedená snahou o maximální centralizaci moci a jednotnost. Obnovili římské právo, které jasně vymezovalo svrchovanost monarchie a centralizovanou správu. Podle germánské tradice monarchové důsledně plnili svoji funkci – zajišťovat vnitřní spravedlnost, klid a pořádek a vést válku proti vnějším nepřítelům. Moc, kterou si do té doby vydobyla šlechta a feudálové, převzali z velké části zpět do svých rukou. Národní jednotu se týkala i náboženství. Monarchové byli přesvědčeni, že jsou Božími prostředníky. Občané nesměli vyznávat jiné náboženství či kulturu, museli zachovávat poslušnost katolické církvi. Vyhnali z poloostrova všechny Židy a muslimy. Králové se snažili získat církev do své moci. Doposud slabá španělská inkvizice závislá na papeži a biskupech se proměnila v mocný tribunál v čele s králem. Nešlo jen o pronásledování

jinověrců a konvertitů, podezíraných z falešnosti, nýbrž také politicky nepohodlných osob. Lze říci, že státní politika a jednání katolické církve na sebe bylo silně navázáno. Monarchové se snažili převzít některé pravomoci nad španělskými církevními úřady, které jinak podléhaly Římu. Podobně i církev, nejvyšší feudál, hovořila do politiky a sami církevní hodnostáři se snažili upevňovat si moc skrze ohromné majetky ve svém vlastnictví. Církev byla ekonomicky nezávislá, nemusela platit daně, měla vlastní autonomní hierarchii a jurisdikci. Časté tahanice mezi církevní a světskou mocí o to, co až si která z nich může dovolit, zastřešoval společný a velmi silný zájem o šíření křesťanství. [34]

Hospodářská politika byla ovlivněna merkantilismem. Věřilo se, že bohatství země je závislé výhradně na akumulaci drahých kovů, proto byl vydán zákaz jejich vývozu. Obchod byl podporován, ačkoli dovoz některých výrobků byl omezen, aby se chránila domácí produkce. A právě obchodní zájmy vedly k vyslání Kryštofa Kolumba (r. 1492) hledat ještě rychlejší cestu do Indie, než našli velcí konkurenti – Portugalci. Dobytím Nového světa Španělé získali zdroj nezměrného bohatství, zejména zlata a stříbra. A přestože s ním zacházeli velmi nehospodárně, umožnilo Španělsku patřit k ekonomickým velmocím té doby. Naneštěstí nedokázali získaný kapitál využít k ekonomickému rozvoji. Jižní Ameriku spíše vydrancovali. Kontrast s protestanty, kteří se usídlili v Severní Americe a pokorně zde vlastními silami a pílí budovali základy prosperujícího demokratického hospodářství, je evidentní. Španělé si hlavně chtěli vzít to, co bylo bezprostředně k mání, a odvézt si to zpátky domů.

Vynález knihtisku v 15. st. rozproudil touhu po informacích a vědění. Zámořské objevy vyvolávaly otázky o vlastnostech Země. Umělci uvažovali nad smyslem života. Nelze říci, že by ve Španělsku bylo jakési intelektuální vákuum. I zde se šířily knihy, vznikala početná literární díla, o která byl nemalý zájem, na univerzitách se rozvíjely praktické vědy. Jakoby však obsah veškerých uměleckých děl, vědy a učení na školách měl nábožensky didaktický ráz. V literatuře se bylo možné často setkat s tématem vědomí si smrtelnosti a pomíjivosti života, což mělo vést k náboženskému rozjímání. Teologie a filosofie šla opačným směrem než vědy ostatní, a sice směrem starých tradic a konzervatismu. Šíření povolených knih pomohlo rozšíření náboženské gramotnosti mezi laiky, kteří v minulých dobách často neměli o vlastním náboženství žádné znalosti a slepě následovali pokynů duchovních. Nicméně ani náboženská teorie a ani krutá náboženská praxe (od nuceného kupování odpustků po pronásledování inkvizicí) nepodlomily důvěru obyvatel ve svoji Matku Církev. Podle Španělů nebyla nutná změna systému (tak, jak to prosazovaly protestanti

v Čechách, Francii nebo Anglii). Připouštěli, že zde existuje jisté zlo, to však považovali za odstranitelné a za zkoušku jejich pravé víry a bratrského křesťanského ducha. [34]

Habsburští panovníci (16.-17. st.) na španělském trůně neoblomně usilovali o dosažení hegemonie v Evropě a vedly nákladné války s ostatními mocnostmi (hlavně s Anglií a Francií) a také válku s protestantismem. Úspěchy protestantismu a kapitalismu v severní Evropě však Španělsko, závislé na americkém pokladu, s vysokými daněmi a zemědělsko-dobytkářským průmyslem, dohnat nedokázalo. V době, kdy byla Evropa v pohybu, kdy se bořila náboženská jednota a společenské třídy, kdy se vyplácelo vrhnout se do finančního a tržního rizika, si Španělsko si bránilo svá protireformační dogmata konzervující stávající systém. Ve Španělsku byly všechny snahy o revoluci ve vědě, kritické bádání, decentralizaci a demokratizaci moci udušeny. Tridentský koncil v polovině 16. st. jasně stanovil dogma, že pouze církvi je dáno vykládat Písmo. Tak byly vyloučeny veškeré reformační snahy. Španělská církev si ochotně přebírala roli papeže. Monarcha si navzdory papeži ponechal výlučné právo jmenovat biskupy a jeho nástrojem církevní autority byla jemu podřízená inkvizice. Centralizace moci panovníkem také oslabovala měšťanstvo a nižší šlechtu. Ztráta jejich privilegií vedla k povstáním, leč bez úspěchu. Kortesy ztrácely veškerou moc. Městská samospráva byla omezena královským absolutismem.

Není divu, že imperialismus Španělska neměl dlouhého trvání a dostavil se úpadek. Nejenže nakonec vojensky prohrálo s Anglií, a tak definitivně ztratilo nadvládu na světových mořích, ale hlavně prohrávalo ekonomicky. Bohatství španělské monarchie pomalu likvidovaly horentně vysoké vojenské výdaje na udržení habsburské hegemonie v Evropě. Nezanedbatelné byly také výdaje na rozsáhlý byrokratický aparát a náklady na stavbu honosných církevních i světských staveb. Zdroje z Ameriky přestávaly stačit k pokrytí dovozu nutných surovin a zboží. Výdaje státní pokladny převyšovaly její příjmy, a tak musel panovník využívat další finanční zdroje, a sice půjčky. Jejich objem enormně narůstal, stejně jako úroky. Monarchové často nebyli schopni své dluhy splácet. Závazky byly neustále nahrazovány a obnovovány těmi s delší splatností a vyššími úroky. Koruna to ustála, mnozí věřitelé – bankéři a investoři, však nikoli. Monarchové svým špatným hospodařením likvidovali finanční trh. Ekonomiku také svazovali regulacemi, politikou monopolů, vnitřními cly a mýty. [6]

Příliv bohatství do Španělska sice způsobil růst poptávky a tak zpočátku stimuloval výrobu, jenže jen dočasně. Poptávku po zboží s vyšší přidanou hodnotou uspokojoval hlavně dovoz. Španělé nedodržovali zákaz vývozu drahých kovů, které se tak šířily po Evropě.

Zřejmě až trojnásobně vyšší nabídka drahých kovů prudce zvyšovala ceny. Ve Španělsku se prudce roztočila spirála inflace a devalvace. Španělské manufaktury ztrácely konkurenceschopnost, neboť inflace ve Španělsku byla vyšší než v ostatních zemích Evropy a kvůli deficitní obchodní bilanci trpěly výrobci nedostatkem kapitálu. To vše pomalu likvidovalo domácí řemesla, včetně vysoce rozvinutého vlnářství a hedvábnictví. Zemědělství rovněž upadalo, neboť se upřednostňovalo pastevectví a výdělky zemědělců sotva stačily na úhradu daní. Domácí produkce se odkláněla od výroby vlny a potravin, jejichž nedostatek přispíval k prudkému růst cen. Velká část půdy ležela ladem a produkční schopnosti hospodářství, včetně zemědělství, velmi trpěly odlivem početného množství lidských zdrojů, na čemž se výrazně podílelo vyhnání muslimů a Židů. Mnoho z těch, kteří na ně byli ekonomicky navázáni (např. jako věřitelé nebo pronajímatelé půdy), zbankrotovalo. Pozice uvolněné po Židech a muslimech převzali zahraniční řemeslníci, kteří měl pouze zájem zbohatnout a vrátit se do vlasti.

Koncem 17. st. bylo Španělsko závislé na dovozu téměř veškeré průmyslové produkce i komodit pro základní obživu. Na vysoké španělské poptávce po importu profitovala celá západní Evropa. Obchod se rozvíjel pouze ve městech na jižním pobřeží, které měly monopol na obchodování s americkými koloniemi. Kromě drahých kovů se dováželo z Ameriky kakao, tabák a další dosud v Evropě neznámé, exotické komodity. Amerika navíc poskytla půdu pro pěstování evropských plodin, které také byly exportovány do Evropy.

Zatímco inflace rostla, koupěschopnost obyvatelstva se snižovala. Životní úroveň doznala značného poklesu. Mnozí Španělé emigrovali, mnozí našli jediný způsob obživy (a většinou i smrt) v armádě a ve městech se množily masy žebráků a zlodějů. Španělsko neustále chudlo, navzdory přílivu amerického bohatství, ze kterého profitovala jen pokladna krále a nejvyšší šlechty a duchovenstva. Nůžky mezi majetnými a nemajetnými se do široka rozevíraly. Nad vrstvou nejchudších nebyl žádný střed, ale přímo nejvyšší privilegované vrstvy, oproštěné od daňové povinnosti, s částečnou právní imunitou a dalšími výsadami.

Vedle výše uvedených náboženských a politických negativ, které vedly k popsánému vývoji, bych zmínila některá další kulturní negativa, které na tom mohly mít svůj podíl. Španělé měli tendenci cenit si více zahálky než činorodosti, což šlo naprosto naprotiveň jejich imperialistickým snahám. Tento postoj se projevoval v ekonomických záležitostech. Dokud budou proudit poklady z Nového světa nebo úvěry, bude si Španělsko udržovat svůj majetek a svoji zahálku a všechno bude, jak má být. Kdežto v Anglii byla většina získaného bohatství investována do rozvoje produkční základny, nikoli do vyšší spotřeby šlechty a dvora [46]. K příčinám španělského úpadku se také připočítává nevídaný rozmach korupce (prodejnost

veřejných funkcí) a pro Španěly charakteristická lenost a nedochvilnost (například ani vojenské posily nikdy nepřišly včas)¹³.

3. 7. Vliv osvícenství ve Španělsku

Na počátku 18. st. již bylo Španělsko v situaci, kdy nešlo odkládat hospodářské ozdravení. Bourboni, kteří převzali štafetu po Habsburcích, spolupracovali se schopnými ministry, ekonomy a osvícenskými politiky ze zahraničí. Došlo tak k reformě veřejné správy a financí. Rozvíjela se průmyslová výroba, obchod a budovala se dopravní síť. Zaváděly se nové vědecké poznatky. Zakládaly se státní manufaktury. Na velkorysé výhody do nich byli lákáni zahraniční řemeslníci. Průmyslové výrobě rovněž prospělo zrušení cechů, které brzdily soukromou iniciativu výrobců. Došlo k velkému rozvoji zejména textilní výroby, hedvábnictví, hutnictví a železářství. Snahy byly i o rozvoj zemědělství. Přes odpor dotčených se podařilo do legislativy prosadit některá opatření, aby se půda koncentrovaná u nejvyšších vrstev, stala alespoň trochu dostupnější i pro ty, kteří na ní skutečně hospodaří. Rozvíjel se svobodný obchod - monopol Cádizu a Sevilly na obchod s koloniemi byl zrušen, vznikaly obchodní společnosti, státní obchodní loďstvo bylo nahrazeno soukromými loďaři. Vnitřnímu obchodu prospělo budování infrastruktury a zrušení vnitřních cel. Navzdory rozsáhlé industrializaci převyšoval import zboží nad exportem, který tvořily hlavně suroviny a zemědělské přebytky.

Bourboni si na trůně zachovávali absolutistický systém vlády, ve kterém se však projevovaly některé osvícenské prvky - zájem o sociální práva nižších vrstev, snaha o pozvednutí sociální a kulturní úrovně lidu, zvýšení společenského bohatství a šíření vzdělání, což vyplývalo ze zásady: „všechno pro lid, ale bez lidu“. Panovník se přestal opírat o služby šlechty a vytvořil rozsáhlý byrokratický aparát ze „skutečných“ úředníků. V něm působily relativně nezávislé útvary (předobraz ministerstev) s možností realizovat vlastní iniciativu. Činnost a vliv kortesů téměř zanikal.

Církev se bránila centralizačním snahám panovníka, který se snažil vyloučit vliv papeže (neboť podporoval Habsburky) na španělské duchovenstvo. Vleklé spory španělských králů s papežem vyústily v dohodu, dle které církev a duchovní podléhali autoritě krále a světských úřadů. Církevní nemovitosti byly podrobeny daním a část půdy rozprodána. Změna společenských poměrů již nemohla tolerovat tvrdé rozsudky inkvizice a její zasahování do

¹³ Po Evropě v té době bylo rozšířené přísloví, které vyjadřovalo přání, aby si pro člověka přišla smrt ze Španělska, neboť v tom případě dorazí na schůzku dozajista pozdě.

politiky, protože byla její moc omezována. (Na počátku 19. st. byla inkvizice definitivně zrušena.)

Mezi vzdělanci a hlavně na univerzitách se šířily nové myšlenky z Francie zdůrazňující osobní svobodu a rovnost všech lidí. Běžný lid, ovládaný diktátem katolické církve (šikovně využívající chyb osvěcenských ministrů), však tyto myšlenky spíše odmítal. Přesto v době osvícenství vzdělání pronikalo mezi široké vrstvy lidu. Zakládaly se četné instituty, školy a akademie. Vycházely mnohé pedagogické spisy, encyklopedická díla, pojednání i periodické publikace, jejichž cílem bylo popularizovat vědění a bojovat s ignorancí a pověrami. Vláda převzala dozor nad do té doby autonomními univerzitami a zavedla na nich výuku přírodních věd, která dosud absentovala. Teologické a filosofické vědy ustoupily do pozadí. Veliký zájem byl o řešení politických a ekonomických otázek.

Sen o pokroku španělského osvícenství skončil s nástupem revoluce ve Francii. Španělští monarchové v obavě, aby neskončili na popravišti jako jejich francouzští protějšci, se uchýlili zpět k ultrakonzervativnímu absolutismu.¹⁴

3. 8. Století 19. a 20.

Na počátku 19. st. rozmáhající se korupce a účast v kontinentálních i transkontinentálních válkách nadále odčerpávaly domácí prostředky Španělska a tím více ho nutily obracet se ke zdrojům v amerických koloniích. V těch se mezitím rozdmýchával duch nezávislosti. Pronikaly tam osvěcenské myšlenky a tamní obyvatelé, inspirovaní Velkou francouzskou revolucí a osvobozeneckým bojem britských kolonií, přestávali být ochotni snášet jen takovou míru poskytované svobody a rozvoje, která umožňovala Španělsku zvyšovat koloniální příjmy. Uvědomovali si, že Španělsko v té době zaměstnával, poprvé od muslimské invaze, boj s cizím národem, vtrhnuvším na domácí půdu. Bonaparte vpadl do Španělska a eliminoval královskou rodinu. Zavedl liberální ústavu, zrušil inkvizici a desátky, připravil feudály a církve o mnoho privilegií a vyhlásil lidská práva. Francie tak nabídla Španělům svobodu místo královského despotismu. Madridské gerily se však raději nechaly popravit francouzskými oddíly, nežli by tuto nabídku přijaly. Lid se Francouzům horlivě bránil ve víře, že bojuje za svobodu („Válka za nezávislost“). Netušil, že tomu je právě

¹⁴ Přitom revoluce ve Francii znamenala největší rozšíření politických práv v historii, nejhlubší změnu pravidel vlastnictví, na čtyři miliony občanů nabylo volební právo, bylo zvoleno sto tisíc soudců a další tisíce občanských soudních úředníků, byl odstraněn feudální řád a šlechta se svými výsadami, výhradní šlechtické tribunály byly nahrazeny tribunály přístupnými pro všechno obyvatelstvo, církve byla zbavena bohatství a byly zrušeny bariéry vnitřního obchodu. Španělsko se projevilo, že na tyto změny není ještě zralé.

naopak, že bojuje za zájmy církve, šlechty a Bourbonů. Do Španělska se sice přenesly jisté liberalistické aktivity – nejvýznamnějším počinem bylo, když se téměř pochované kortesy zorganizovaly, aby vytvořily liberální ústavu omezující moc krále a zavádějící některé svobody – první krok k modernizaci a demokratizaci Španělska. Jakmile se však Bourboni vrátili r. 1814 na španělský trůn, nebylo ani stopy po nějakém poučení, po pokrokových myšlenkách. Ústava byla neprodleně zrušena, byla obnovena inkvizice a cenzura. Vše, co zavánělo liberalismem, bylo potíráno. Španělsko pokračovalo se zastaralým ekonomickým systémem tak, jakoby žádných revolučních bouří nebylo, a stalo se baštou evropského konzervatismu. Jen španělští myslitelé, filosofové a umělci teskně volali: „Běda, ubohé Španělsko, prober se!“

Po zbytek 19. st. probíhaly vleklé občanské války. Španělsko bylo rozděleno na liberály (zastánci kortesů a ústavy z r. 1812) a zastánce absolutismu. Umírněný liberalismus představovala městská buržoazie, která nesouhlasila se sociálními a protifeudálními požadavky radikálů (chudý lid). Na opačné straně stáli absolutisté a duchovenstvo – zastánci krále a feudalismu. K tomu se přidaly kruté karlistické války – boj o nástupnictví na trůn. Bouřící se lidové masy mezitím formovaly proletariát domáhající se rovnoprávnosti (díky negramotnosti venkovanů měla marxistická propaganda ve Španělsku velký vliv) a vytvářely odbory. Liberálům se dařilo se střídavými úspěchy dostávat k moci a zavádět demokratické reformy. Nejdále došli r. 1873, kdy kortesy vyhlásily první španělskou republiku. O její konec se však postarali zastánci monarchie a vojenské puče. Nakonec byla ustanovena konstituční monarchie, v níž de facto měli největší moc zastánci feudalismu, opírající se o církve a armádu.

Státní pokladna byla vyčerpaná a politické konsolidaci bránily občanské války, které opět byly financovány zahraničními půjčkami, jejichž splacení se věřitelé jako obvykle nedočkali. Ztráty způsobené válkami prohloubil obrovský propad příjmů s tím, jak Španělsko přicházelo o své kolonie v Americe. Chronický deficit státní pokladny měl neblahý vliv na ekonomiku – těžce doléhal na bankovní sektor, způsoboval inflaci a nakonec vždy vedl k přijetí dalších úvěrů za pochopitelně mimořádně nevýhodných podmínek. Několikrát odepisování dluhů v tomto století nebylo žádnou novinkou. [6]

Přes částečnou industrializaci v době osvícenství, ekonomika stála nadále na málo produktivním zemědělství (ještě r. 1910 zaměstnávala primární sektor 60 % pracovních sil), které bylo z převážné většiny samozásobitelské. Agrární reformy nepomohly. Pozemky, které vláda zkonfiskovala církvi, šlechtě a městům, měla v plánu prodat rolníkům, avšak potřeby státní pokladny ji nakonec přiměly prodat je v aukci za nejvyšší nabídku. Půda tak skončila ve

vlastnictví aristokracie a městské buržoazie a zemědělství zůstalo bez kapitálu a inovací. Archaický feudalismus přetrvával. Světlymi výjimkami bídného hospodářství byly oblasti Katalánska či Andalusie, kde kvetl obchod. Vedle nich se na exportu podílely nerosty a kovy (jejichž těžba během 19. st. prudce rostla v rukou zahraničních monopolů), ke škodě hospodářství však jen v nezpracované podobě. Díky tomu industrializace v podstatě neprobíhala, vyjma oblastí na severu a Barcelony, kde se rozrůstala kapitalistická výrobní centra. [6]

Přestože se Španělsko vyhnulo první světové válce, ve 20. letech 20. st. ho ovlivnila evropská deziluze a rozčarování z toho, k jaké hrůze lidstvo dovedla liberalizace a svoboda. Třídní boj se vyostřoval. V Madridu rétoricky soupeřili liberálové a konzervativci a v kortesech již zasedali i socialisté (později komunisti). Ve třicátých letech vystřídala monarchii druhá republika, jejíž vládu tvořila koalice republikánů a sociálních demokratů. Měla zásluhu na důležitých pokrocích – vytvořila moderní legislativu, přinesla alfabetizaci milionům negramotných vesničanů žijících ve veliké bídě, oddělila církev od státu, zlegalizovala rozvod, zavedla sekulární školství a poskytla dělníkům odborové právo. Inteliktuálně schopná vláda s dobrými úmysly byla ovšem politicky slabá na to, aby ustála napětí naakumulované neřešenými problémy z minulosti. Hlavním ekonomickým a sociálním problémem bylo zemědělství – stále přetrvávající feudalismus na jihu, kde se aktivizoval proletariát hladovějící po půdě. Masa zemědělců očekávala od vlády zlepšení svého bídného postavení. Jisté pokroky sice byly dosaženy (úprava nájemních smluv, zákon na ochranu zemědělských dělníků, někde i zvýšení jejich mezd), ale toliko potřebná pozemková reforma zůstala převážně jen na papíře. Jednak byla špatně koncipovaná, jednak se jí silně bránily opoziční síly, kterým pomáhal starý byrokratický aparát. Nároky bezzemků byly uspokojeny jen v nepatrné míře a mnoho feudálů nechalo půdu ladem nebo ji přeměnili v pastviny, a tak spousta dělníků zůstala bez práce. Industrializaci a finanční inteligenci hostil spíše jen sever země. Jenže průmysl byl dosti neefektivní a nákladný, neboť byl přehnaně subvencován.

Kroky proti církvi postavily proti vládě tradicionalistické skupiny. Po válce o nezávislost prestiž církve upadala, veřejné mínění bylo pobouřeno její účastí a krutými činy v karlistických válkách. V dobách, kdy se k moci dostávali progresivní liberálové, byla církev pronásledována a její majetek byl konfiskován. Monarchové jí však majetek a společenský vliv vrátili. Církev tak nadále vlastnila rozsáhlé pozemky a svůj kapitál investovala i do průmyslových podniků, železnic a bank. Odhaduje se, že církevní majetek tvořil třetinu národního bohatství a počet jejích zaměstnanců převyšoval počet státních zaměstnanců. Církev zvyšovala svůj vliv na rolnictvo, podřídila si výchovu mládeže, do dělnických

organizací posílala své agenty, aby je rozvraceli, a sama budovala vlastní katolické spolky dělníků. Druhorepubliková ústava zrušila církevní výsady a katolicismus přestal být státním náboženstvím. Konfiskace církevního majetku však byly vrchovatě odškodněny a v církevních rukou zůstávala převážná část školství i přesto, že republika zřizovala mnoho nových škol a přibývalo učitelů.

Vysoce postavení feudálové, buržoazie a duchovenstvo, kterým se podařilo udržet si moc, se snažili zamezit dalším revolučním změnám. Jako představitelé pravice vytvořili fašistické hnutí. Výhodou kontrarevolucionářů byl dostatek financí a ovládnutí tisku.

Španělsko bylo rozpolcené: proevropské a osvícenské trendy proti regionalismu a izolacionismu, sekulární liberalismus proti agresivnímu katolicismu. Jen výjimečně silné autoritářství španělské společnosti bylo schopné stvořit oba totalitní extrém – fašismus a komunismus, které pomalu roztahovaly svoje pařáty nad křehkou parlamentní demokracií. Tato rozpolcenost nakonec vedla v krutou občanskou válku, která skončila zavedením fašistické diktatury Francisca Franka.

Období frankismus bylo léty hospodářského rozvoje, ale bez politické svobody. Franko eliminoval vliv kortesů a odpůrce režimu. Fungovala jediná politická strana – falanga. Místo odborů ustanovil jediné odborové hnutí, ovšem pod vedením falangy. Církev obnovila svůj vliv (zejména ve školství a kultuře). Výsadní postavení měla armáda. Agrární reforma byla zrušena. Stát podporoval kapitalisty a statkáře, kterým vrátil zkonfiskovanou půdu. Postupem času se sice aktivizovala opozice vůči frankismu, ve které se sjednotili liberálové, socialisté, monarchisté i katolíci ve snaze dosáhnout přechodu od diktatury k demokracii nebo alespoň určitých liberalizačních opatření, Franko však jejich protesty a stávky ustál a udržel si absolutní moc. Případné změny režimu, které učinil jako ústupek některé odbojné skupině, byly spíše jen „kosmetické“ a diktatura tak mohla skončit až s jeho smrtí.

V období frankismu se zpočátku průmyslová výroba skoro nerozvíjela. Brzdila ji protekcionářská hospodářská politika, zamezující zahraniční konkurenci vstup na domácí trh. Španělsko spíše plnilo roli surovinové zásobárny Evropy díky svým bohatým zásobám rtuti, wolframu, mědi, železné rudy a uhlí. Růst domácí produkce se neodrážel v růstu životní úrovně, neboť byl pohlcen neustále stoupajícími státními výdaji, a sice na vojenský rozpočet (asi 40 % HDP), represivní aparát (ministerstvo vnitra a spravedlnosti) a státní dluhy.

Od počátku 50. let docházelo pod managementem technokratů laické katolické organizace Opus Dei po celé období frankismu ke konjunkturu [37], dotované zahraničními úvěry na nákup strojů a zařízení. Španělsko upouštělo od autarkického hospodaření a zapojilo se do mezinárodní dělby práce. Největší podíl na rozvoji průmysl měla pomoc USA (zájem o

budování strategických vojenských stanovišť). Díky americkému kapitálu se budovaly rafinérie, elektrárny, rozvíjel se elektrotechnický, chemický a farmaceutický průmysl a modernizovala se veškerá dopravní infrastruktura. Konjunktura průmyslu vynesla Španělsko mezi 10 průmyslových velmocí kapitalistického světa. Svůj podíl na tom měla levná pracovní síla, růst produktivity práce a vysoký příliv kapitálu. Schodek obchodní bilance financovaly výrazné příjmy z cestovního ruchu a od pracovní síly zaměstnané v zahraničí. Tíživým problémem zůstávalo zemědělství, kde pracovala většina populace. Dvě třetiny půdy vlastnili velkostatkáři a církev a jen třetina zbývala pro obrovské masy venkovanů. Fašisté zastávali názor, že zemědělství bude tím lepší, čím méně bude rolníků. Počet bezzemků a nádeníků přesáhl 3,5 mil. osob. Investice do zemědělství byly téměř nulové – technologické vybavení, mechanizace práce, využití elektřiny, umělých hnojiv a zavlažování byly na mizivé úrovni. Oproti r. 1935 byla zemědělská produkce v 50. letech na úrovni 75 %. V 60. letech však nastal obrat – došlo k technologickému rozvoji zemědělství a snížení lidské práce, jednalo se ovšem o podporu produkce výhodné pro export. 60. léta také přinesla přechod k hospodářským plánům podle francouzského vzoru. Cílem bylo pozvednout životní a kulturní úroveň. Nicméně nespravedlivá distribuce národního bohatství, růst pracovní emigrace, propast mezi chudými a bohatými provinciemi a zaostalé školství přetrvávaly.

Když r. 1975 Franko zemřel, využilo Španělsko svých kusých zkušeností s demokracií. Levice i pravice se přiklonily k zavedení parlamentní monarchie a na trůn přijaly liberálního demokrata, krále Juana Carlose. Jeho úkolem bylo vybalancovat totalitní politické instituce s hospodářskou úrovní a začlenit Španělsko do Evropy. Ve volbách zvítězily strany politického středu a opozici dominovala levice. Vláda přijala ústavu (r. 1978) a prováděla demokratické reformy. Církev byla odloučena od státu, královské pravomoci byly značně omezeny, král plní jen reprezentativní roli. S postupem času převládala u hlavního politického spektra jistá apatie, které využívaly reakční a konservativní síly a vyvolávaly tak neustálé nepokoje (i pokusy o převrat). V 80. letech ve volbách veřejnost svými hlasy umožnila sestavit vládu levicové Socialistické dělnické straně, které se podařilo dosáhnout některých pozitivních změn (modernizace a zefektivnění průmyslu a růst kupní síly obyvatel), avšak nepodařilo se pohnout s problémem vysoké nezaměstnanosti dosahující 20 %. K úspěchům 80. let je třeba připočítat vstup do EHS r. 1986, kdy španělský průmysl dokázal, že je konkurenceschopný a do ekonomiky začaly přitékat proudem přímé zahraniční investice díky relativně nízkým mzdám [37]. Podařilo se eliminovat politický vliv armády a církve. Byl dokončen vleklý proces autonomizace historických krajů.

4. Implikace pro současný ekonomický vývoj

Během popisu historického vývoje bylo Španělsko mnohokrát na pranýři kritiky za společensky a ekonomicky škodlivé chování, které vedlo k zaostávání jeho vývoje za vyspělými státy. V této kapitole se podíváme na to, zda se již Španělsku podařilo oprostit od nepříznivých vnitřních vlivů a dostat se na úroveň nejvyspělejších států EU.

4. 1. Komparace kulturních činitelů

Nyní se podíváme na kulturní rysy exaktněji, nežli tomu bylo v předchozím textu, ačkoli pouze s pomocí měkkých dat. Tato budou předmětem komparace Španělska s Německem, Spojeným královstvím a Francií pro jejich geografickou blízkost, několik společných dekád členství v EU a pro jejich odlišnost v podílu katolické populace. Data jsem extrahovala především z World Values Survey z let 2006-2007 [45].

HODNOTY A PREFERENCE

Ze sledovaných zemí má k levé straně **politického spektra** nejbližší Španělsko. Celkově do „levé“ poloviny škály umísťuje svoji politickou orientaci 77,6 % Španělů (Francouzi – 73,8 %, Němci – 72,1 %, Britové – 63,9 %). Španělsko je nejlevicovější i co do intenzity, neboť ostatní státy mají podstatně vyšší zastoupení blíže středu politického spektra.

Tab. 4. 1. 1. Osobní umístění na škále politického spektra

	Průměr	Francie	Velká Británie	Španělsko	Německo
Levice	5.0 %	9.1 %	3.4 %	3.1 %	4.8 %
2	5.8 %	4.9 %	2.8 %	9.0 %	5.9 %
3	14.1 %	12.2 %	8.5 %	21.2 %	13.7 %
4	13.2 %	9.4 %	9.1 %	16.7 %	15.2 %
5	32.9 %	38.2 %	40.1 %	22.6 %	32.5 %
6	10.7 %	7.0 %	14.9 %	7.9 %	12.1 %
7	9.0 %	7.9 %	9.3 %	9.7 %	9.0 %
8	5.5 %	5.7 %	6.5 %	6.9 %	4.1 %
9	2.0 %	2.8 %	2.7 %	1.7 %	1.4 %
Pravice	1.8 %	2.7 %	2.8 %	1.2 %	1.3 %

Zdroj: World Values Survey [45], vlastní zpracování.

Alespoň docela silnou **potřebu být bohatý** mají nejvíce v Německu (bezmála třetina dotázaných). Po nich následují Španělé (zhruba čtvrtina). Výrazně nižší potřebu být bohatý mají ve Francii.

Tab. 4. 1. 2. Je pro vás osobně důležité být bohatý?

	Průměr	Francie	Velká Británie	Španělsko	Německo
Rozhodně ano	1.9 %	1.9 %	2.0 %	1.1 %	2.3 %
Ano	6.8 %	3.5 %	5.5 %	5.4 %	9.8 %
Docela ano	14.7 %	6.1 %	9.9 %	19.1 %	18.7 %
Trochu ano	22.5 %	12.8 %	17.9 %	30.2 %	25.2 %
Ne	33.7 %	33.8 %	48.4 %	28.5 %	29.1 %
Rozhodně ne	20.5 %	41.9 %	16.3 %	15.6 %	15.0 %

Zdroj: World Values Survey [45], vlastní zpracování.

Pokud budeme brát úspěch z širšího hlediska než jen po finanční stránce, mají alespoň docela silnou **potřebu být opravdu úspěšní** hlavně Němci (téměř dvě třetiny dotázaných), dále Francouzi, Španělé (zhruba polovina) a nakonec Britové. U skupiny těch, pro které je úspěch opravdu důležitý, mají však Španělé nejmenší zastoupení. Největší nesoulad mezi potřebou být bohatý a úspěšný je patrný u Francouzů, z čehož vyplývá, že jejich pojetí úspěchu je o dost širší než jen finanční.

Tab. 4. 1. 3. Je pro vás osobně důležité být opravdu úspěšný?

	Průměr	Francie	Velká Británie	Španělsko	Německo
Rozhodně ano	8.8 %	11.8 %	9.1 %	5.5 %	9.0 %
Ano	20.9 %	23.5 %	17.2 %	16.8 %	24.0 %
Docela ano	27.6 %	19.2 %	19.2 %	37.8 %	30.0 %
Trochu ano	21.8 %	19.0 %	18.4 %	26.1 %	22.5 %
Ne	15.9 %	16.4 %	29.4 %	11.8 %	11.0 %
Rozhodně ne	5.1 %	10.2 %	6.8 %	2.0 %	3.5 %

Zdroj: World Values Survey [45], vlastní zpracování.

Pokud rozdělíme škálu možných odpovědí na polovinu, k vyrovnanějším příjmům se nejvíce přiklání Němci, po nich Francouzi a Britové (všichni v nadpoloviční většině). Ve Španělsku je více než polovina respondentů naopak pro větší **příjmovou nerovnost** kvůli lepší motivaci, což neodpovídá převážně levicové politické orientaci respondentů.

Tab. 4. 1. 4. Postoj k rovnosti příjmů

	Průměr	Francie	Velká Británie	Španělsko	Německo
Příjmy by se měly více vyrovnávat	12.4 %	16.4 %	12.9 %	8.7 %	12.2 %
2	7.4 %	7.3 %	5.3 %	5.7 %	9.6 %
3	12.4 %	8.4 %	9.2 %	10.1 %	17.4 %
4	9.6 %	8.3 %	7.9 %	8.1 %	12.1 %
5	15.4 %	16.3 %	14.8 %	14.7 %	15.7 %
6	9.8 %	7.8 %	12.1 %	9.7 %	9.8 %
7	11.3 %	9.7 %	12.8 %	14.8 %	9.2 %
8	12.3 %	13.5 %	14.4 %	15.1 %	9.0 %
9	4.1 %	5.0 %	4.1 %	5.2 %	3.0 %
Je potřeba větších nerovností pro motivaci	5.3 %	7.4 %	6.5 %	8.0 %	2.1 %

Zdroj: World Values Survey [45], vlastní zpracování.

Nejnižší míru **tolerance úplatků** (sumarizace procent druhé poloviny škály odpovědí) mají ve Velké Británii a Německu (kolem 3 %). Ve Španělsku je asi dvakrát vyšší a ještě o něco vyšší ve Francii.

Tab. 4. 1. 5. Přípustnost přijetí úplatku

	Průměr	Francie	Velká Británie	Španělsko	Německo
Vždy nepřipustné	69.9 %	63.3 %	71.9 %	74.3 %	69.6 %
2	11.5 %	12.6 %	12.8 %	7.1 %	12.8 %
3	6.0 %	6.0 %	6.2 %	4.5 %	6.8 %
4	3.2 %	2.4 %	3.7 %	3.3 %	3.4 %
5	4.6 %	7.9 %	2.7 %	4.2 %	4.3 %
6	1.7 %	1.6 %	0.9 %	3.1 %	1.4 %
7	1.2 %	1.9 %	0.9 %	1.9 %	0.7 %
8	0.7 %	1.4 %	0.5 %	0.8 %	0.4 %
9	0.4 %	1.0 %	0.3 %	0.3 %	0.3 %
Vždy přípustné	0.6 %	1.8 %	0.3 %	0.5 %	0.3 %

Zdroj: World Values Survey [45], vlastní zpracování.

RELIGIOZITA

Je logické, že spolu s modernizací společnosti a rozvojem obzvláště v ekonomické oblasti probíhá sekularizace. Zjistí-li člověk, že je sám schopen obstarat si obživu, podrobit si přírodu a fyzikální jevy, zabezpečit si pohodlné životní podmínky, a zjistí-li, že to, jak svět funguje, má své racionálně pochopitelné příčiny, k čemu potřebuje Boha? Víře však zůstává důležitá psychologická role – aby měl život nějaký smysl či ideologický řád, aby se člověk

byl schopen smířit s tím, co nemůže změnit. Náboženství také poskytuje útěchu v případě, že se člověk něčeho bojí (smrt, selhání apod.).

Po dlouhé historické spolupráci jsou politika a církve v dnešním Španělsku odděleny. Fakt, že církve již nemá valný vliv na veřejnou morálku, se projevuje například v tom, že se jí nepodařilo ovlivnit zákony dotýkající se náboženské výchovy, rozvodů či potratů. Dokonce papež Jan Pavel II. poukazoval na úpadek katolické morálky ve Španělsku. A pokud hovoříme o vytěsnění vlivu církve na veřejnou morálku, je to logicky výsledek toho, že ani v soukromém životě lidé neberou ohled na katolickou nauku. Tabulka 4. 1. 6. ilustruje, že mezi katolickými státy a státy bez ohledu na religiozitu není podstatný rozdíl v postoji k morálním otázkám. Přesto v tabulce 4. 1. 7. vidíme, že religiozita Španělů je o něco silněji spojena s morálkou než ve Francii, Velké Británii a Německu. Záporné hodnoty v tabulce dokládají, že čím důležitější je pro život člověka Bůh, tím méně je ochoten dopustit se společensky nežádoucího chování.

Tab. 4. 1. 6. Postoj k morálním otázkám v Evropě¹⁵

	Žádal byste o státní příspěvky, na které nemáte nárok?	Podváděl byste na daních, pokud by byla možnost?	Požil byste marihuanu či hašiš?
Západní Evropa	2,41	2,51	2,16
Východní Evropa	2,3	2,61	1,52
Katolické státy	2,14	2,53	1,76

Zdroj: [32, s. 16], vlastní úprava.

Tab. 4. 1. 7. Korelace významu Boha a přístupu k morálním otázkám

	Žádal byste o státní příspěvky, na které nemáte nárok?	Podváděl byste na daních, pokud by byla možnost?	Požil byste marihuanu či hašiš?
Francie	-0,062	-0,143	-0,181
Velká Británie	-0,163	-0,135	-0,192
Německo	-0,061	-0,099	-0,094
Španělsko	-0,153	-0,244	-0,33

Zdroj: [32, s. 20], vlastní úprava.

¹⁵ Hodnota vyjadřuje průměr čísel od 1 do 10 přiřazených respondenty, přičemž "1" znamená nikdy a "10" vždy. Do západní Evropy jsou zahrnuty: Francie, Velká Británie, Německo, Rakousko, Itálie, Španělsko, Portugalsko, Nizozemí, Belgie, Dánsko, Švédsko, Finsko, Severní Irsko a Irsko; do východní Evropy: Estonsko, Litva, Lotyšsko, Polsko, Česká republika, Slovensko, Maďarsko, Rumunsko, Bulharsko, Chorvatsko, Rusko, Slovinsko a Ukrajina. Mezi katolickými státy jsou země s více než 70 % katolíků v populaci, a sice Rakousko, Itálie, Španělsko, Portugalsko, Lotyšsko, Polsko a Chorvatsko.

Velmi nebo dosti **důležitá je víra** pro život asi 39 % dotázaných Španělů. Ve Francii a Velké Británii je to nepatrně více. Pro Němce je naopak víra nejčastěji nedůležitá.

Tab. 4. 1. 8. Význam víry v životě

	Průměr	Francie	Velká Británie	Španělsko	Německo
Velmi důležitá	14.3 %	13.0 %	21.0 %	14.9 %	11.2 %
Dosti důležitá	23.4 %	27.9 %	19.7 %	24.2 %	22.7 %
Nepříliš důležitá	30.8 %	30.7 %	33.9 %	31.1 %	29.0 %
Nedůležitá	31.5 %	28.4 %	25.4 %	29.8 %	37.0 %

Zdroj: World Values Survey [45], vlastní zpracování.

Hovoří-li se o sekularizaci, je také nutno si povšimnout jevu, kdy se v moderních „sekularizovaných“ společnostech čím dál více ozývají hlasy jedinců či skupin zklamaných ze současného morálního stavu světa a dožadují se návratu k tradičním náboženským hodnotám. V komparaci postojů, zda by **mělo ve veřejné správě pracovat více silně věřících lidí**, jsem mohla provést pouze mezi Španělskem a Německem. Překvapivě přestože pro Němce je celkově víra méně důležitá (viz předchozí tabulka), souhlasí s tím, že by ve veřejné správě mělo působit více silně věřících lidí, asi o třetinu více Němců než Španělů.

Tab. 4. 1. 9. Postoj k tvrzení, že by ve veřejné správě mělo působit více silně věřících lidí

	Průměr	Španělsko	Německo
Naprosto souhlasím	3.8 %	2.4 %	4.6 %
Souhlasím	13.8 %	10.4 %	15.7 %
Bez postoje	25.5 %	20.0 %	28.7 %
Nesouhlasím	27.7 %	37.8 %	21.8 %
Naprosto nesouhlasím	29.3 %	29.4 %	29.1 %

Zdroj dat: World Value Survey [45], vlastní zpracování.

Ze sledovaných zemí má Španělsko jednoznačně nejvyšší podíl křesťanů a nejnižší podíl populace bez vyznání. Navzdory historickým postojům Španělska jsou Španělé podstatně tolerantnější vůči jiným věrovyznáním než ostatní tři sledované národy, kde se častěji hlásí k hostilitě vůči jiným vírám a etablované náboženské skupiny se snaží zamezit vzniku nových náboženských skupin. Data vycházejí z různých průzkumů, neboť samy státy tyto statistiky netvoří. Ve Francii proto, že je zde výslovně definováno oddělení církve od státu. Přesto probíhají nezávislé průzkumy, ze kterých vyplývá, že ve Francii jsou 3 % protestantů a 51 % katolíků, z nichž pouze 10 % pravidelně navštěvuje bohoslužby. Ani v Německu neexistují oficiální statistiky, přesto je uváděno, že podíl katolíků zde dosahuje

31 %, z nichž 15 % navštěvuje pravidelně nedělní bohoslužbu. Ve Španělsku mají přímo zákon, který zakazuje pokládat v censech náboženské otázky, přesto i zde působí nezávislá vládní agentura zabývající se sociologickým výzkumem včetně náboženských dat. Dle jejího průzkumu žije v zemi 75,6 % katolíků, z nichž se více jak polovina téměř nikdy neúčastní bohoslužeb. O náboženství ve Spojeném království jsou dostupná data přímo z národního statistického úřadu. K římskokatolické církvi se hlásí 10 %, k anglikánské církvi 29 % a k protestantům 14 % populace. Podle průzkumu počet katolíků navštěvujících bohoslužby převyšuje počet anglikánů, kteří tak rovněž činí. Za obě skupiny dohromady je jejich podíl asi 23 %. [8]

Tab. 4. 1. 10. Náboženská příslušnost

	Francie	Spojené království	Španělsko	Německo
Křesťané	68,2 %	80,0 %	90,1 %	70,7 %
Židé	1,0 %	0,5 %	0,1 %	0,3 %
Muslimové	8,5 %	2,7 %	1,6 %	4,6 %
Agnostici/Ateisti	20,5 %	14,4 %	8,0 %	24,2 %
Ostatní věrovyznání	1,8 %	2,4 %	0,2 %	0,2 %

Zdroj: The Association of Religion Data Archives [8], vlastní zpracování.

Význam katolické církve v moderní době sice upadá, přesto není pochyb, že západní morálka je rozhodujícím způsobem ovlivněna křesťanstvím. Můžeme si všimnout, že katolické sociální cítění a charitativní činnost se stále považuje za něco tak samozřejmé, že se tato sociální role přenesla i na stát. Považovalo by se za nehumánní, kdybychom se nepostarali o lidi v nouzi, slabé, chudé, nemocné. Avšak ne vždy a všude bylo takové cítění samozřejmostí. Například ve starém Řecku a Římě se považovalo za morálně přijatelné zabíjet děti, pokud se narodily s nějakou abnormalitou nebo pokud je člověk nedokázal uživit. Podle Platona měl být nemocný člověk neschopný práce ponechán, aby zemřel. Katolická církev (pokud zrovna nepodléhala politickým zájmům) vždy prosazovala posvátnost lidského života, vždy zavrhovala sebevraždu, která byla v antice obhajována především stoiky. A tak i dnes v západní společnosti se sebevražda nepovažuje za čin cti, nýbrž čin slabosti. Katolická morálka učila, že se nesmí propadat zoufalství či fatalismu, že překonávat nesnáze, nést pokorně své břemeno a obětovat se pro druhé je hodno úcty a obdivu (a zasloužené odměny v posmrtném životě).

PRACOVNÍ MORÁLKA

V otázce na **důležitost práce** v životě jsou na tom Španělé nepatrně lépe než Němci. Největší důležitost práci připisují Francouzi, nejmenší Britové.

Tab. 4. 1. 11. Důležitost práce

	Průměr	Francie	Velká Británie	Španělsko	Německo
Velmi důležitá	52.1 %	64.6 %	39.0 %	52.2 %	52.2 %
Docela důležitá	34.1 %	31.8 %	38.8 %	36.0 %	31.8 %
Nepříliš důležitá	8.3 %	2.7 %	11.5 %	6.3 %	10.7 %
Nedůležitá	5.5 %	0.9 %	10.7 %	5.5 %	5.3 %

Zdroj: World Values Survey [45], vlastní zpracování.

Následující tabulka o **důležitosti volného času**, příliš nepodporuje historické mínění o Španělech, které říká, že inklinují spíše k zahálce než k činorodosti. Španělé připisují volnému času jen o něco větší důležitost než Němci a Francouzi.

Tab. 4. 1. 12. Důležitost volného času

	Průměr	Francie	Velká Británie	Španělsko	Německo
Velmi důležitý	37.7 %	37.7 %	45.9 %	43.6 %	30.0 %
Docela důležitý	49.2 %	49.2 %	43.8 %	46.5 %	53.6 %
Nepříliš důležitý	11.5 %	11.1 %	9.8 %	8.9 %	14.0 %
Nedůležitý	1.6 %	2.0 %	0.5 %	1.0 %	2.4 %

Zdroj: World Values Survey [45], vlastní zpracování.

Pokud bychom abstraktně předpokládali, že nejlepší pracovníky má národ, pro který je práce důležitá a volný čas nedůležitý¹⁶, jsou podle pracovitosti na prvním místě Francouzi, na druhém Němci, Španělé jsou třetí a Britové jsou s velkým rozdílem poslední. Uvedené skutečnosti se tedy neshodují s předpokladem, že protestantské národy jsou charakteristické větší pilností než národy převážně katolické. Předpokládám, že se spíše projevují kulturní rysy. Například u Němců můžeme předpokládat jejich smysl pro řád a povinnost, který se jim všeobecně přisuzuje. Zřetelný rozdíl v pracovitosti mezi Němci a Španěly je vidět v následující tabulce, která dokládá, že více Němců je ochotno **práci obětovat volný čas**.

¹⁶ Sečtena procenta u odpovědí „velmi“ nebo „docela důležitá práce“ a „nepříliš důležitý“ nebo „nedůležitý“ volný čas.

Tab. 4. 1. 13. Práce má přednost i na úkor volného času

	Průměr	Španělsko	Německo
Velmi souhlasím	17.8 %	12.9 %	20.6 %
Souhlasím	40.3 %	38.9 %	41.1 %
Indiferentní	19.0 %	11.1 %	23.6 %
Nesouhlasím	19.0 %	32.8 %	11.1 %
Velmi nesouhlasím	3.9 %	4.3 %	3.6 %

Zdroj: World Values Survey [45], vlastní zpracování.

Ve Španělsku věří ve **spojení usilovné práce a úspěchu** (první polovina škály) v o něco větší míře než ve Velké Británii, Francii a Německu. Podíl těch, kteří úspěch připisují převážně štěstí a konexím, je ve Španělsku nejnižší.

Tab. 4. 1. 14. Podmiňování úspěchu usilovnou prací

	Průměr	Francie	Velká Británie	Španělsko	Německo
V dlouhém období usilovná práce vede k lepšímu životu	10.2 %	8.3 %	15.1 %	11.2 %	8.0 %
2	12.0 %	7.1 %	13.7 %	12.9 %	13.1 %
3	14.7 %	11.9 %	13.8 %	17.4 %	14.8 %
4	12.8 %	9.6 %	9.8 %	15.3 %	14.3 %
5	15.9 %	20.1 %	13.0 %	18.3 %	13.9 %
6	9.1 %	7.7 %	8.7 %	9.8 %	9.6 %
7	8.6 %	10.9 %	8.8 %	7.8 %	7.9 %
8	8.5 %	12.0 %	6.9 %	4.1 %	10.1 %
9	3.6 %	6.0 %	4.1 %	1.6 %	3.4 %
Usilovná práce obecně nepřináší úspěch, je to spíše otázka štěstí a konexí	4.6 %	6.2 %	6.1 %	1.7 %	4.8 %

Zdroj: World Values Survey [45], vlastní zpracování.

EKONOMICKÝ PŘÍSTUP

Oproti Německu jsou ve Španělsku více nakloněni státnímu **vlastnictví**, což odpovídá levicovější orientaci Španělska. Více Španělů se domnívá, že by mělo rozhodně vzrůst státní vlastnictví podniků, než že by se rozhodně mělo zvýšit soukromé vlastnictví. V Německu je tomu naopak.

Tab. 4. 1. 15. Soukromé versus státní podniky

	Průměr	Španělsko	Německo
Mělo by se zvýšit soukromé vlastnictví podniků	5.7 %	3.1 %	7.2 %
2	6.3 %	5.8 %	6.6 %
3	11.3 %	10.2 %	11.9 %
4	11.2 %	9.4 %	12.2 %
5	28.2 %	30.4 %	26.9 %
6	10.2 %	9.7 %	10.5 %
7	10.5 %	14.7 %	8.2 %
8	8.5 %	8.8 %	8.2 %
9	3.2 %	2.3 %	3.6 %
Mělo by se zvýšit státní vlastnictví podniků	5.0 %	5.5 %	4.7 %

Zdroj: World Values Survey [45], vlastní zpracování.

Španělé nejsou velmi vyhranění ve **vztahu ke konkurenci**. Za vyloženě dobrou či naopak škodlivou ji považuje méně lidí než v porovnávaných státech. Nejkladněji se ke konkurenci staví v Německu (téměř dvakrát častěji než ve Španělsku) a ve Velké Británii.

Tab. 4. 1. 16. Postoj ke konkurenci

	Průměr	Francie	Velká Británie	Španělsko	Německo
Konkurence je dobrá	11.2 %	10.9 %	15.5 %	9.4 %	10.2 %
2	12.5 %	8.0 %	13.6 %	9.5 %	15.9 %
3	18.6 %	12.6 %	17.0 %	20.1 %	21.7 %
4	15.1 %	9.5 %	12.5 %	16.5 %	18.3 %
5	18.7 %	23.5 %	14.9 %	23.6 %	15.5 %
6	7.3 %	6.2 %	7.3 %	8.3 %	7.3 %
7	5.9 %	6.7 %	7.4 %	6.6 %	4.3 %
8	5.4 %	10.5 %	6.2 %	3.7 %	3.4 %
9	2.4 %	6.0 %	2.1 %	1.2 %	1.6 %
Konkurence je škodlivá	2.9 %	6.1 %	3.6 %	1.2 %	1.8 %

Zdroj: World Values Survey [45], vlastní zpracování.

V **úsporách** se v daném roce dařilo více Němcům než Španělům. Většina rodin ve Španělsku hospodařila vyrovnaně, Němci častěji uspořili nebo si naopak vypůjčili (resp. utratili úspory).

Tab. 4. 1. 17. Rodinné úspory za poslední rok

	Průměr	Španělsko	Německo
Uspořeny peníze	40.9 %	37.8 %	42.8 %
Vyrovnané příjmy a výdaje	45.7 %	56.2 %	39.4 %
Utracena část úspor a vypůjčené peníze	8.3 %	4.1 %	10.9 %
Utraceny úspory a vypůjčené peníze	5.0 %	1.9 %	6.9 %

Zdroj: World Values Survey [45], vlastní zpracování.

Sklon riskovat a houževnatost porovnává následující tabulka. Ač to není myšleno přímo v ekonomické oblasti, považují se tyto vlastnosti za zásadní pro podnikatelskou a obchodní činnost. Alespoň „docela“ připouští potřebu rizika a dobrodružství jak ve Španělsku, tak ve Velké Británii kolem 40 % dotázaných. Ve Francii a zvláště v Německu je tento podíl podstatně nižší (33 %, 23 %).

Tab. 4. 1. 18. Jsou pro vás důležité riziko a dobrodružství?

	Průměr	Francie	Velká Británie	Španělsko	Německo
Rozhodně ano	4.6 %	6.9 %	8.2 %	4.3 %	1.8 %
Ano	11.3 %	12.5 %	17.1 %	12.3 %	7.1 %
Docela ano	16.3 %	13.8 %	14.6 %	24.1 %	13.8 %
Trochu ano	21.3 %	19.0 %	17.3 %	27.3 %	20.8 %
Ne	27.0 %	26.0 %	32.2 %	24.7 %	26.2 %
Rozhodně ne	19.5 %	21.9 %	10.6 %	7.2 %	30.1 %

Zdroj: World Values Survey [45], vlastní zpracování.

Ve druhé kapitole jsem zmiňovala **důvěru** vůči ostatním jako kulturní ukazatel, který dle Tabelliniho [42] má pozitivní vliv na ekonomiku. V tomto ohledu panuje ve Španělsku (a Francii) podstatně menší důvěra mezi lidmi než ve Velké Británii a Německu. Jen pětina Španělů si myslí, že většině lidí lze důvěřovat, zbytek by nešetřil opatrností.

Tab. 4. 1. 19. Interpersonální důvěra

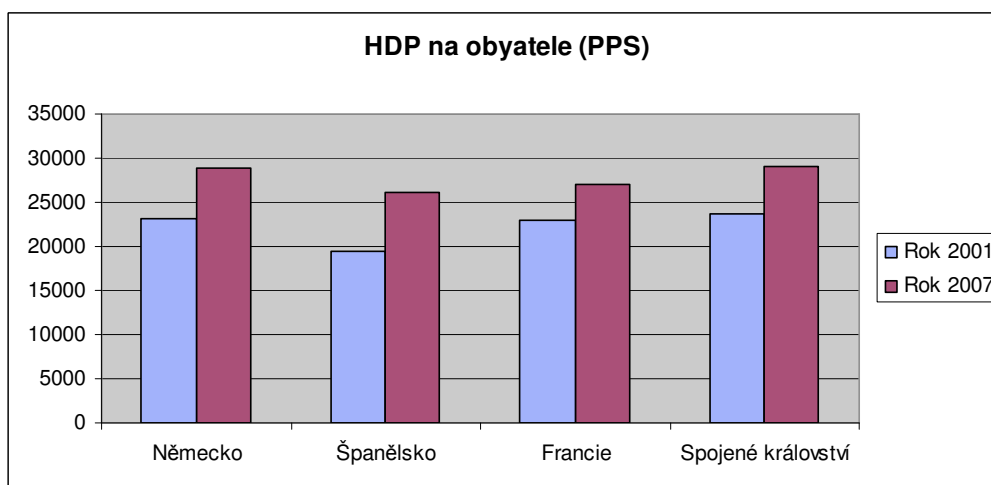
	Průměr	Francie	Velká Británie	Španělsko	Německo
Většině lidí lze důvěřovat	28.1 %	18.8 %	30.5 %	20.0 %	36.8 %
Opatrnosti není nikdy dost	71.9 %	81.2 %	69.5 %	80.0 %	63.2 %

Zdroj: World Values Survey [45], vlastní zpracování.

4. 2. Současný stav španělské ekonomiky

V úvodu kapitoly byla položena otázka, zda se Španělsku podařilo dostat na úroveň nejvyspělejších ekonomik EU. Odpověď zní: ano, Španělsko je důležitým hráčem globální ekonomiky. Během tří dekad od konce diktatury se změnilo v silnou demokracii a velmi tolerantní společnost. Když v r. 1986 vstupovalo do EU, důchod na hlavu byl na 68 % průměru EU, v r. 2007 to bylo 90 % EU-15.

Graf 4. 2. 1. HDP na obyvatele (v PPS)

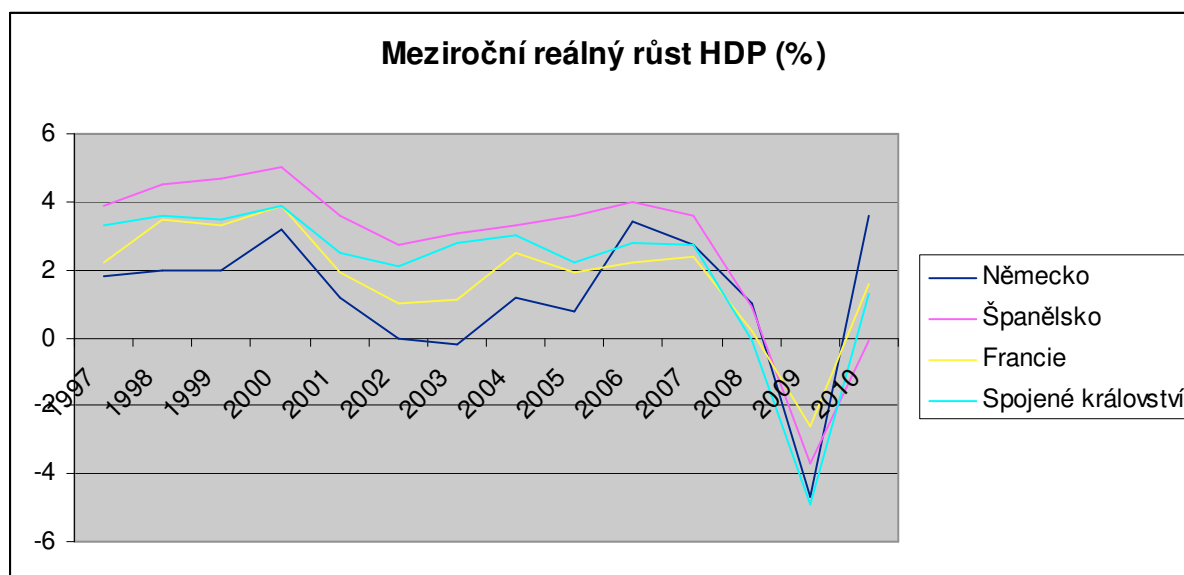
Zdroj: Eurostat [9], vlastní zpracování.

Zemědělství už zaměstnává jen 5 % pracovní síly. Přestože Španělsko nepatří do skupiny G8, je podle tržních směnných kurzů devátou největší ekonomikou světa, dvanáctou největší dle PPP (r. 2006), což ji staví na vyšší příčku než Kanadu, která členem G8 je. Španělsko je šestým největším čistým zahraničním investorem. Dvě španělské banky patří mezi 20 největších bank světa. [37]

Ještě před krizí se celá třetina nově vytvořených pracovních míst v eurozóně nacházela na španělském trhu práce. Jenže příliš mnoho z nich patřilo do sektoru stavebnictví. Podobně jako v USA, Spojeném království a Irsku zažívalo Španělsko před krizí nekontrolovaný boom sektoru bydlení¹⁷, který po zvednutí úrokových sazeb ECB r. 2007 vedl k náhlému krachu. Splasknutí této bubliny na domácím trhu, spolu s otřesy na finančních trzích v zahraničí, vneslo ekonomiku do krize, jež ukončila dekádu téměř 4% ročních růstů a na španělské poměry velmi nízké nezaměstnanosti, která se během chvíle vyšplhala k rekordní úrovni. [37]

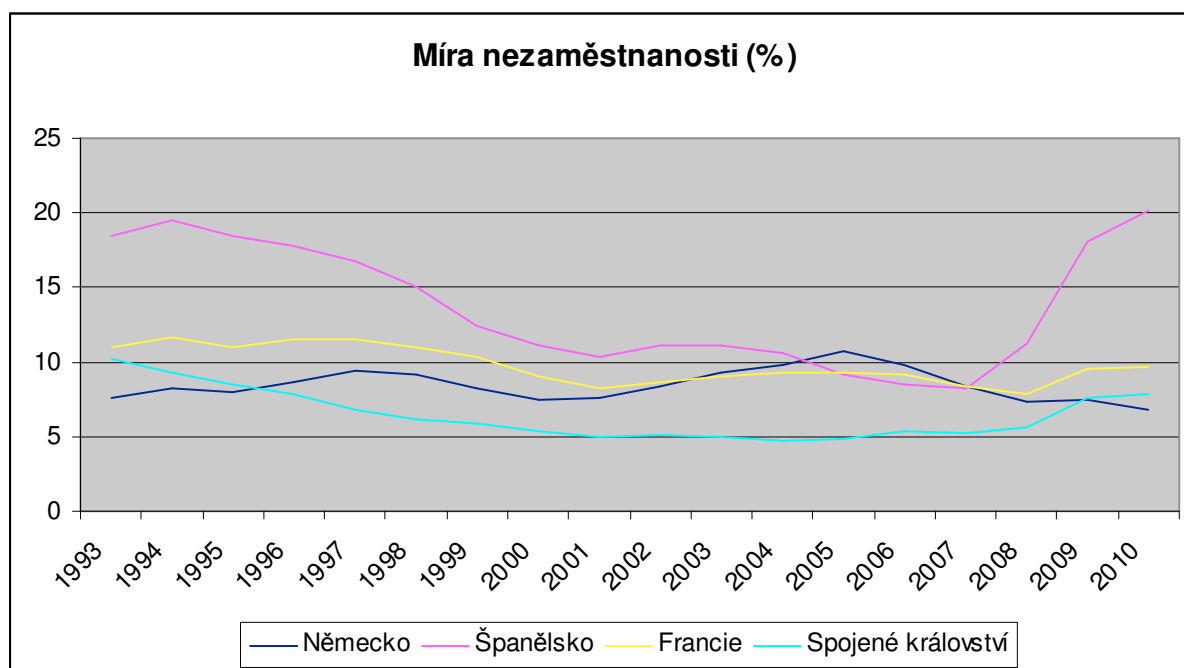
¹⁷ Když se v r. 1999 Španělsko kvalifikovalo pro přijetí eura, došlo k výraznému poklesu úrokové míry, hypoteční úroky klesly z 18 % na 5 %. Státní podporu vlastního bydlení odhadlo OECD na 1 % HDP. Ve městech fungovala velmi „plodná“ spolupráce mezi radnicí, developery a spořitelny. [37], [35]

Graf 4. 2. 2. Meziroční reálný růst HDP v %

Zdroj: Eurostat [9], vlastní zpracování.

Graf 4. 2. 3. Průměrná roční míra nezaměstnanosti v %

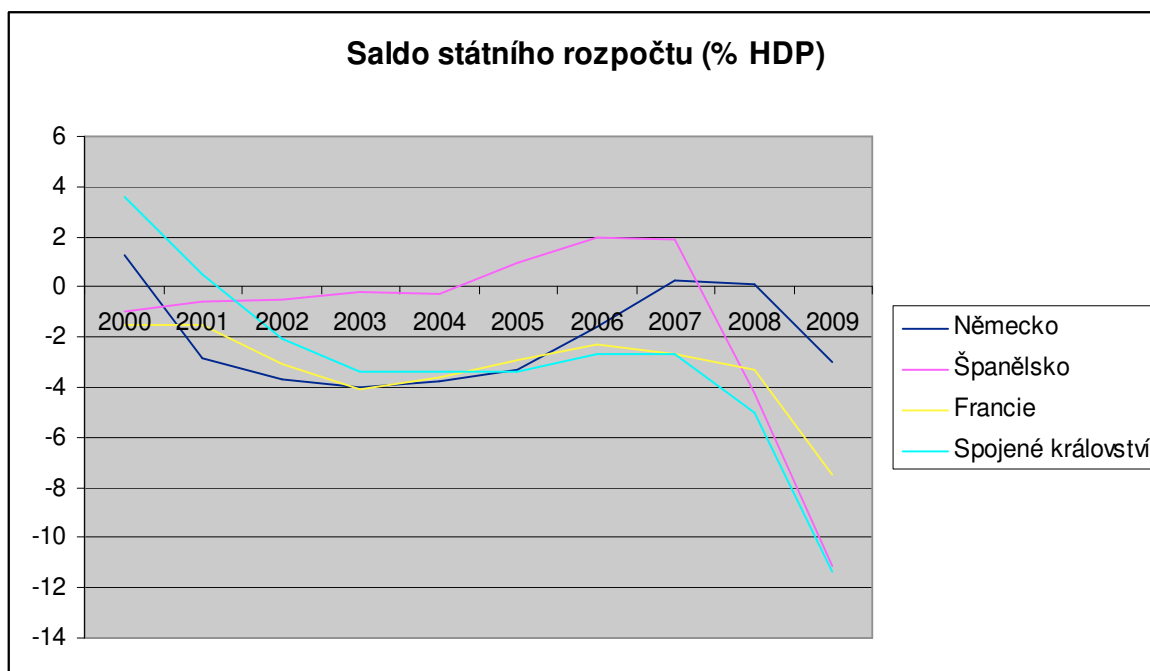
Zdroj: Eurostat [9], vlastní zpracování.

Vyšší cena ropy snižovala během r. 2007 disponibilní důchody a zvyšovala inflaci. Úvěrová aktivita byla přidušena. Řešení pomocí devalvace, jež bylo použito v krizích na počátku 80. a 90. let, již nebylo kvůli členství v eurozóně možné. Vláda socialistické strany

prováděla expanzivní fiskální politiku a nezaměstnaným bylo umožněno odložit část hypotečních splátek. [37]

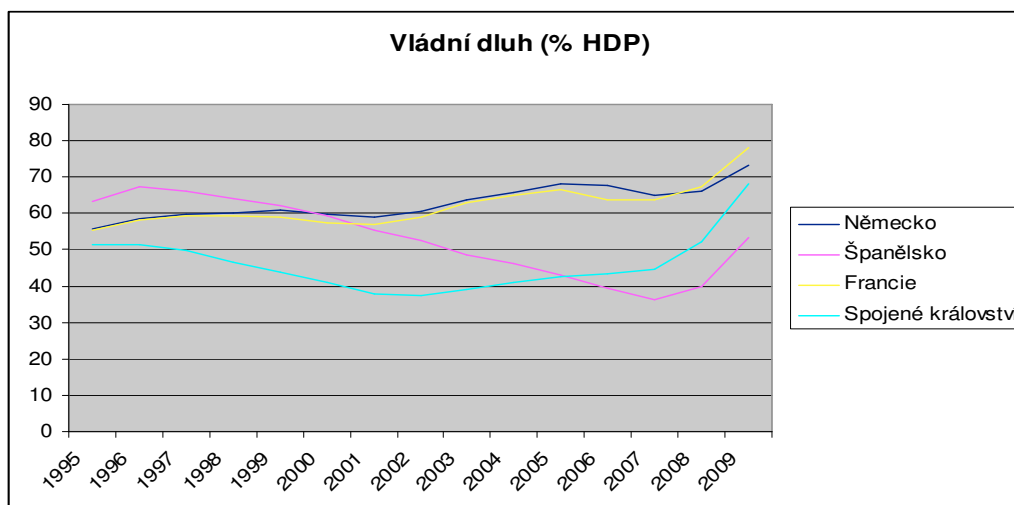
Jako v mnoha zemích i zde však krize odhalila potřebu hlubších strukturálních reforem. Ve Španělsku jde především o trh práce a klesající konkurenceschopnost. Podnikání ve Španělsku se prodražilo a produktivita práce je velice nízká. Španělsko potřebuje přilákat zahraniční investory. Prosazování reforem je však komplikované, neboť je potřebná spolupráce regionálních vlád a především baskických a katalánských nacionalistů, kteří mají přehnanou váhu ve volbách. Nicméně ekonomika může těžit, tak jak tomu bylo v posledních třiceti letech, ze skoro nulové korupce v politice na národní (nikoli však regionální) úrovni, ze své relativní otevřenosti a flexibility a ze stabilního managementu veřejných financí (v období 1993-2008 pouze dva ministři financí). Navíc v letech 2005-2007 byl státní rozpočet v přebytku a veřejný dluh se podařilo snížit ze 67 % HDP v r. 1996 na 36 % HDP v r. 2007. V seznamu Financial Times 500 největších firem dle tržní kapitalizace figurovalo v r. 2000 osm španělských firem, v r. 2008 jich bylo již 14. [1], [37]

Graf 4. 2. 4. Saldo státního rozpočtu v % HDP

Zdroj: Eurostat [9], vlastní zpracování.

Graf 4. 2. 5. Vládní dluh v % HDP

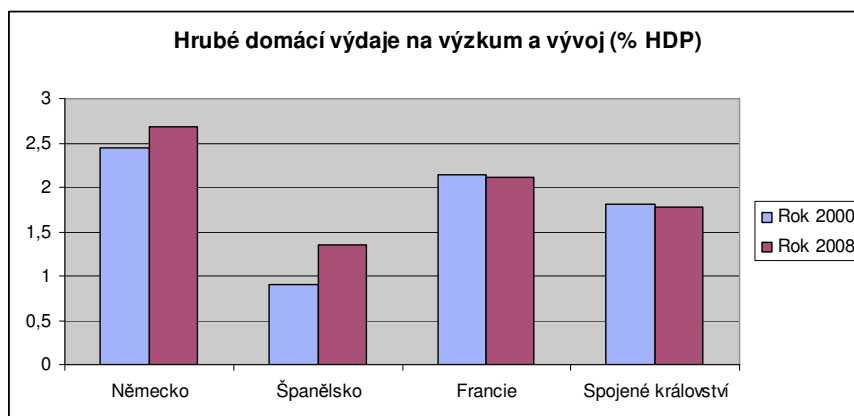

Zdroj: Eurostat [9], vlastní zpracování.

Trh práce a konkurenceschopnost

Ve Španělsku se v posledních letech buduje rozsáhlá síť dálnic a železnic pro vysokorychlostní vlaky, s jejíž hustotou chce vláda předčít celou Evropu. Podnikatelé se však spíše obávají nárůstu dopravních cen. Také se rozběhlo mnoho projektů výzkumu a vývoje a budovala se výzkumná centra v duchu vládní ideje rozvíjet ekonomiku na znalostech, místo na fyzické práci a turismu. Ohromný rozmach zaznamenaly technologie a objem využití obnovitelných zdrojů energie. Veřejné výdaje na výzkum a vývoj se od r. 2000 ztrojnásobily. Problém je, že ty soukromé jsou mizivé. Doporučuje se napojení univerzit na firmy, aby se výzkum realizoval v patentech a výrobě, k čemuž v současnosti příliš nedochází. [36]

Graf 4. 2. 6. Hrubé domácí výdaje na výzkum a vývoj v % HDP

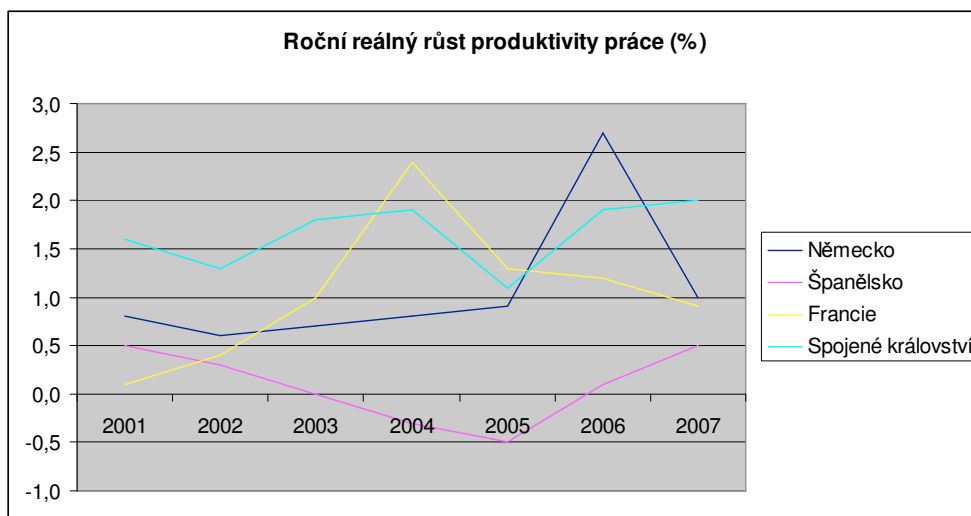

Zdroj: Eurostat [9], vlastní zpracování.

Růst produktivity je ve Španělsku tradičně nízký, jak dokládá níže uvedená tabulka. Faktorů je několik. Mnoho pracovních míst, která vznikla během ekonomického růstu v posledních letech, bylo v oblastech s nízkou přidanou hodnotou. Velkým problémem je upadající úroveň školství. Třetina středoškoláků nedokončí školu, což je dvojnásobek průměru EU. Přestože některé soukromé univerzity mají v zahraničí velmi dobré jméno, studium na veřejných univerzitách, kde studuje valná většina studentů, je zastaralé a slabě motivační. Velmi by jim prospěla specializace.

Další překážky růstu produktivity jsou v legislativní oblasti. Právní úkony a řešení právních sporů je velice zdoluhavé. Soudní systém je dosti zastaralý, trpí nedostatkem soudců a značně omezeným počtem denních pracovních hodin. Podnikatelé se potýkají se zdoluhavými administrativními procedurami a restrikcemi ze strany regionálních vlád, například v Katalánsku omezení prodejní doby a bránění výstavbě velkých příměstských obchodních center k ochraně drobných prodejců a k omezení nekontrolovaného růstu předměstí. Tato opatření navíc přispívají k vyšší inflaci. [36]

Graf 4. 2. 7. Roční reálný růst produktivity práce v %

Zdroj: Eurostat [9], vlastní zpracování.

Situace na trhu práce také nikterak nepřispívá k růstu produktivity. Španělsko se historicky potýká s velmi vysokou nezaměstnaností. Po mnoha letech ekonomického růstu se podařilo dosáhnout nezvykle nízké míry nezaměstnanosti (8,3% minimum v r. 2007), avšak s příchodem krize došlo ke skokovému nárůstu nezaměstnanosti. Na povrch totiž vyplynulo mnoho nakumulovaných nerovnováh v národní ekonomice (zejména vysoká segmentace trhu práce, problém s konkurenceschopností, sektor bydlení či vnější deficit).

Míra nezaměstnanosti tak opět vystoupila ke 20 % jako na počátku 90. let. Jádrem problému tvoří velmi rigidní instituce a legislativa na ochranu zaměstnanců s trvalým pracovním poměrem. Propustit zaměstnance s trvalým pracovním poměrem je pro firmu velmi obtížné a drahé a mzdy těchto pracovníků bývají každoročně indexovány dle inflace. Tyto nepříznivé podmínky přispívají k tomu, že Španělsko má nejvyšší podíl dočasných úvazků (32 % v r. 2007) a nejvyšší podíl takto nedobrovolně zaměstnaných (85 % v r. 2007) v EU, přičemž míra přechodů od dočasného k trvalému úvazku je nízká (30 % v r. 2007). A právě díky vysokému podílu dočasných úvazků se španělský trh práce jeví navenek jako velmi flexibilní. Před krizí ekonomika z této vysoké flexibility těžila, neboť přispěla k redukci hystereze na trhu práce a k výraznému snížení dlouhodobé nezaměstnanosti (v r. 2008 činila 18 % z celkové nezaměstnanosti oproti EU – 37 %). Flexibilita pracovního trhu také umožnila absorbovat současný vysoký příliv imigrantů, kteří spolu s dalšími znevýhodněnými skupinami nejvíce odnášejí výkyvy v zaměstnanosti. A proto s příchodem krize byly tyto znevýhodněné skupiny s dočasnými úvazky naopak první, které rozšířily řady nezaměstnaných. Firmy totiž čelily klesající poptávce a tak neobnovovaly dočasné kontrakty (podíl dočasných úvazků na celkové zaměstnanosti se snížil), čímž prohloubily vysokou segmentaci na trhu práce. Mezi mladými a staršími pracovníky je velmi nízká míra zaměstnanosti. Více jak polovina imigrantů a mladých pracuje na dobu určitou. Míra nezaměstnanosti mladých lidí je téměř dvakrát vyšší než celková, což motivuje obyvatele s vyšším vzděláním k pokračování ve studiu. V r. 2009 byl podíl populace ve věku 30-34 let s dokončeným terciérním vzděláním 39,4 % (EU – 32,3 %). Co je však velkou brzdou růstu produktivity práce, je již zmíněná nízká míra přechodů od dočasných k trvalým úvazkům, což negativně ovlivňuje investice do specifického lidského kapitálu a do školení zaměstnanců. [24]

Podle posledního vydání *The Global Competitiveness Report* [43] je Španělsko v pořadí 139 zemí dle indexu konkurenceschopnosti na 42. místě¹⁸, kam kleslo z 33. místa v r. 2009 a 29. místa v r. 2008. Nejhorších hodnot, které zhoršují výsledné skóre, dosahuje v těchto ukazatelích (pozice v žebříčku 139 zemí): vyrovnanost státního rozpočtu (122.), zvýšené podnikatelské náklady spojené s terorismem (117.), čas nutný pro rozběhnutí podniku (117.), kvalita výuky matematiky a věd (114.), míra a rovněž i efektivnost zdanění (112.), zátěž vládních regulací (110.), kvalita vzdělávacího systému (107.), vládní dluh (105.), náklady zemědělské politiky (105.), plýtvání vládními výdaji (101.), počet procedur nutných pro rozběhnutí podniku (99.). Celkově nejhorší oblastí je efektivita trhu práce, kde špatně

¹⁸ Pozice zemí srovnávaných v předchozí kapitole jsou následující: 5. Německo, 12. Spojené království, 15. Francie.

funguje zejména praxe najímání a propouštění pracovní síly (137.), flexibilita stanovování mezd (124.) či produktivita (109.). Naopak nejlepších výsledků dosahuje Španělsko v oblastech infrastruktury, vybavenosti technologiemi, velikosti trhu a sofistikace podnikání.

Podnikatelé jako nejproblematictější oblasti podnikání uvádějí dostupnost financování, kde můžeme vidět souvislost se zmíněným přískrcením úvěrové aktivity kvůli finanční krizi. Druhou a třetí nejčastěji uváděnou překážkou jsou restriktivní regulace na trhu práce a neefektivní vládní úřady.

Následky krize a doporučení OECD

Krise ovlivnila španělské HDP podobně jako ostatní vyspělé ekonomiky, avšak mnohem výrazněji než jinde zasáhla do nezaměstnanosti a vládních financí. Z vnitřních faktorů stojí za krizí neudržitelný rozmach domácí poptávky spojený s investicemi do odvětví bydlení a obchodu, který vedl k růstu zadlužení soukromého sektoru. Vláda se snaží o fiskální konsolidaci, o odstranění dlouhodobých nedostatků institucí na trhu práce, o podporu úspor a o odstranění překážek konkurence na trzích se zbožím. Právě reformy na trzích práce a zboží jsou klíčové pro růst konkurenceschopnosti. Pro ozdravení ekonomiky však bude potřeba ještě ráznějších zásahů, nežli dosud vláda učinila, včetně nastavení veřejných financí na udržitelnou úroveň. Podle doporučení OECD [11] by vláda měla provést daňovou reformu – přenést daňové zatížení práce na spotřebu a majetek. Rostoucí náklady stárnutí populace vyžadují reformu starobních penzí, včetně zvýšení věku odchodu do důchodu a nastavení nepříznivějších podmínek pro předčasné odchody do důchodu.

Co se týče reformy na trhu práce, byla již přijata legislativa omezující přehnanou ochranu zaměstnanců s úvazky na dobu neurčitou. Mzdové nároky by se měly alespoň u nově uzavřených kontraktů snižovat. Firmy a zaměstnanci mají větší možnost nepodřizovat se odborovým kolektivním smlouvám. Žádoucí by bylo omezit legislativní rozšiřování platnosti kolektivních smluv na všechna odvětví. K podpoře lidského kapitálu by bylo záhodno ulehčit přístup mladých k vyššímu střednímu vzdělání a školením. Také by se měla zlepšit činnost pracovních úřadů. [11]

5. Závěr

Výchozí předpoklad při vzniku této práce byl, že kultura a náboženství zásadně ovlivňují chování společnosti včetně chování ekonomického. Podle institucionální ekonomie patří kultura a náboženství mezi instituce, které vedle klasických výrobních faktorů významně ovlivňují ekonomiku. Cílem práce bylo ozřejmit, jaký vliv měly kultury a náboženství na ekonomický vývoj Španělska, tedy jak náboženství a kultura ovlivnily společnost a její ekonomické chování.

Při studiu empiricko-statistických analýz jsem sice nenalezla všeobecnou platnost faktu, že by některé konkrétní náboženství či kultura měly negativní resp. pozitivní vliv na ekonomiku a ani při studiu španělských dějin nevyplývalo, že by některá kultura a náboženství byly po celou dobu svého působení jednoznačně přínosné či nikoli. Téměř každá z kultur, která dominovala na poloostrově dostatečně dlouhou dobu, dokázala dosáhnout značného stupně vývoje, který stavěl Španělsko na přední pozice mezi evropskými státy – zejména v dobách muslimského emirátu či imperialismu v dobách katolických monarchů. Avšak vždy došlo k jistému bodu zvratu, který byl počátkem zaostávání. Tento bod zvratu měl podobný charakter u všech kultur a náboženství. Lze vysledovat jisté negativní rysy, o kterých nelze říci, že by byly charakteristické pro daná náboženství a kultury, přesto se zpravidla u všech v určité době projeví. Na prvním místě bych jmenovala snahu o striktní homogenitu (národnosti, náboženství, ideologie apod.) spojenou s intolerancí a exkluzí jedinců, kteří této homogenitě neodpovídají (a to i přesto, že většina nových náboženství a ideologií zpočátku hlásají přesný opak – rovnost všech lidí před Bohem atp.).

Během mého bádání se však nezdálo, že by primární příčina spočívala v náboženství jako takovém, spíše se zdálo, že nikoli náboženství ovlivňuje věřící, kteří se pak podle své víry chovají, nýbrž lidé svým charakterem utvářejí náboženskou praxi, která často neodpovídá původním doktrínám. Během celých španělských dějin až do konce Frankovy diktatury v 2. polovině 20. st. nebyla nikdy katolická církev oddělena od světské moci. Byl to spíše panovník, kdo rozhodoval o náboženské praxi, nežli nejvyšší kruhy církevní hierarchie. Náboženství tak většinou bylo podřízeno politickým potřebám.

Podobně i na individuální úrovni v některých případech jedinci svou mentalitou utvářejí charakter náboženství, které odpovídá jejich představám a potřebám. Příkladem mohou být protestanti – v průběhu reformace se ze stáda katolických oveček vydělili iniciativní a průbojní jedinci schopni vzít osud do vlastních rukou, kteří nechtěli podléhat „silné ruce“ církve, a vytvořili tak individualistické protestantské náboženství. Toto

náboženství je pak charakterizováno právě rysy oněch jedinců, jejichž soběstačnost, průbojnost, píle a střídmost je předurčuje k ekonomickému úspěchu.

Pokud hovoříme o ekonomickém úspěchu, je třeba vyzdvihnout i židovskou mentalitu, zřejmě vytříbenou tvrdými podmínkami jejich historie. Dokumentární film *Miracles included* si všímá židovské kreativity, jejíž realizace není brzděna strachem z neúspěchu a zahanbení před ostatními, jako tomu bývá u Evropanů a Japonců, pro které bývá selhání katastrofou. Židé oplývají sebedůvěrou ve vlastní schopnosti a je pro ně typické, že se nebojí odpovědnosti a rizika s tím, že pokud selžou, začnou zkrátka znova. To jsme mohli vidět i v případě španělských Židů – v křesťanských královstvích často zastávali lukrativní pozice z vysokou zodpovědností – finančníci, vysocí státní úředníci a správci státních financí. Tyto pozice by a priori měly náležet vysokým křesťanským šlechticům, ti však o ně neměli zájem a navíc sám král měl při obsazování oněch pozic větší důvěru ve schopnosti Židů – jejich preciznost a efektivnost. Rovněž tvrdá data z nedávného výzkumu náboženství v USA dokládají, že Židé ekonomicky vynikají. Dosahují nadprůměrně vysokých příjmů a vzdělanosti. Katolíci a obzvláště muslimové oproti nim v těchto kategoriích zaostávají.

Nelze však opomenout podíl křesťanství na rozvoji společnosti a rozhodující podíl na zavedení lidských práv, obzvláště úcty k životu člověka bez ohledu na jeho společenské postavení a majetek. Katolická církev přinesla Evropě mnišství a řeholnictví (přepisování knih, šíření vzdělání), byzantskou misi (slovanská kultura a literatura), věnovala se sociální činnosti (charita, nemocnice, sirotčince...), zakládala v raném středověku školy a univerzity. Tedy ne vždy šla církev proti vzdělanosti, naopak po dlouhá staletí byla jeho nositelkou a šířitelkou. Avšak nutno dodat, že bádání a vzdělání měly otevřené dveře jen do takové míry, která neohrožovala moc a autoritu církve. Domnívám, že katolíky nejvíce brzdila právě jejich podřízenost vyšší autoritě – církvi, jejíž pravidla a vůle rozhodovaly o osudu věřících. Církevní diktát musí věřící pasivně přijímat. Naproti tomu u protestantů opovržení církevní autoritou znamenalo převzít iniciativu a svůj osud do vlastních rukou. Pak je jedinec nucen se vyvíjet a chovat se efektivně, aby přežil.

Další nutnou podmínkou vývoje je připustit, že jste horší – buď horší než představa o sobě sama anebo horší než někdo jiný. To automaticky vede ke snaze se zlepšit – dosáhnout jistého vývoje. Pro Římany byla tímto měřítkem vyspělost Řeků. Římská říše dosáhla značného rozvoje, který se přenesl do Španělska, kde se budovala infrastruktura a vzkvétalo zemědělství. Římané přinesli mezi individualistické keltibery, žijící izolovaně ve svých vesnicích, organizovanost, spolupráci a propojenost, a tak rozpohybovali poloostrovní ekonomiku. Škodou Římanů však bylo jejich uspořádání společnosti. Nejvyšší vrstva sice

holdovala vzdělání a tvořivost, ale jelikož se nevěnovala praktickým činnostem, nebyly tyto poznatky využity k mechanizaci a usnadnění práce. Práci se věnovali otroci či nesvobodní rolníci, kteří neměli kapitál ani motivaci ke zlepšování technologií.

Vizigóti se o vlastní rozvoj nestarali už vůbec – jako vládnoucí vrstva zabírali půdu svobodných zemědělců (položili základy feudalismu) a bez námahy si užívali vyšší životní standard, který ve Španělsku našli, takže necítili potřebu něco měnit, a navíc je spíše zajímaly mocenské boje. Hospodářství se nerozvíjelo, ekonomická úroveň upadala.

Zato Arabové dokázali ocenit znalosti ostatních kultur (například si velmi cenili Židů), přejímat je a rozvíjet. Nové technologie výrazně zefektivnily zemědělství a řemesla se prudce rozvíjela. Životní úroveň obyvatel rostla a Španělsko se stalo jednou z nejbohatších zemí Evropy. Bohatá města muslimského Španělska byla předními obchodními a vzdělávacími centry Evropy. Islámu však přestal být rozvoj po chuti, reformátoři potlačovali individuální vůli a kritický rozum. Od té doby se islám stal navzdory původním ideám nesnášenlivým a islámské státy se vydaly cestou militarizace a náboženské diktatury, avšak spolu s tím i cestou úpadku. U náboženství často shledáváme jisté momenty, kdy se lpělo na určité nauce a dogmatech, které byly považovány za nejvyšší pravdu, a proto nebylo potřeba, resp. nebylo žádoucí, něco měnit k lepšímu. Církevní systém v mnohém připomíná neefektivní chování byrokratického aparátu a dobývání renty – prosazování vlastních zájmů prezentovaných jako celospolečensky potřebné na úkor zájmů konkurenčních. Brání se všemu, co by jej mohlo připravit o moc. K udržení moci může být univerzálním prostředkem držet své „poddané“ v nevědomosti a bázni, které způsobují jejich závislost na autoritě a vedou k rigiditě společnosti. Diktovaná ideologie je prezentována jako jediná správná a vše, co se s ní neslučuje, musí být odstraněno.

Náboženská intolerance připravila křesťanské Španělsko o značný kulturní potenciál, který představovalo soužití křesťanů s Židy a muslimy. Boj za jednotné katolické Španělsko započal reconquistou muslimského území. Osídlování dobytých území zpočátku umožnilo decentralizaci moci a rozvoj svobodného hospodaření. Avšak šlechta a církve zabrala většinu půdy do svých rukou. Feudalismus se naplno rozvinul. Katoličtí králové zavedli nekompromisní absolutismus, centralizaci moci a náboženskou jednotu. Od té doby začalo Španělsko co do politických a ekonomických svobod zaostávat za vyspělejšími státy Evropy. Přestože křesťanské hospodářství (za dob muslimské říše na poloostrově pouze rolnické, bez měst a obchodu) stavělo svůj rozvoj v mnohém na tom, co převzali od muslimů a Židů (kteří již tehdy zastávali významné či finančně velmi výnosné profese), katolická církev a monarchové je začali pro jejich věrovyznání persekuovat. V době, kdy Evropou hýbali

reformátoři znechucení stavem církve a společnosti (tedy připustili, že společnost je horší, než by měla být), bránila se španělská katolická církev tím, že to jsou slova ďábla, tudíž musí být zničena. Žádná jiná země tolik nepodléhala typicky evropské představě o tom, že je „pupkem světa“, tou nejvyspělejší kulturou, která musí zcivilizovat ty ostatní. Vřelá náruč křesťanství, do které se uchylovaly masy těch nejubožejších ve společnosti, těch, na které ostatní plivali, se proměnila v tvrdé ruce, které naukou i násilně přitahovaly obyvatele všech končin světa do svého stáda poslušných oveček. Nezměrné výdaje Španělského imperialismu spolýkaly ohromné příjmy z amerických kolonií, které tak neposloužily k rozvoji produkční základny jako v Anglii. Ekonomiku rovněž brzdil dlouho přetrvávající feudalismus. Ekonomika stála na zemědělství a exportu nezpracovaných nerostných surovin a veškerá průmyslová produkce se musela dovážet. Životní úroveň nižších vrstev obyvatel prudce klesala.

Jak již bylo řečeno, katolická církev ve Španělsku vždy podléhala více politickým představitelům nežli autoritě papeže. Jejich sehrané konání mělo kořeny ve společném zájmu na moci. Církev pomáhala monarchii prosazovat její moc na mezinárodním poli a monarchie zase poskytovala církvi moc a majetek ve Španělsku. Tyto motivy však byly na hony vzdálené bíděmu životu běžných Španělů. Čím to, že španělští věřící byli tak loajální autoritě církve a neprotestovali? Čím to, že se nevzbouřili krutým inkvizičním praktikám, kontrole a cenzuře myšlení a absolutismu svých monarchů, které neposkytovaly základní esence ekonomického rozvoje – soukromé vlastnictví a občanská práva? Byly to snad španělský stoicismus a vyznávání rytířských ctností – oddanost králi a víře (církvi)? Vliv osvícenství (přestože přineslo rozšíření vzdělanosti, rozvoj praktických věd a ekonomické reformy) ani vliv Velké francouzské revoluce se Španělským konzervatismem neotřásl. Čím to, že muselo dojít až na komunismus a fašismus, aby proběhl řádný boj za rovnoprávnost? Ke komunismu se hlásily právě masy těch, kteří už měly dost toho, jak po celá staletí poslušně dřeli na půdě mocných feudálů, a domáhali se základních občanských práv, které u jejich zahraničních sousedů již dávno byla samozřejmostí. Nemluvě o tom, jak přetrvávající feudalismus brzdil ekonomiku. No a ti mocní se logicky své moci vzdát nechtěli a jejich nástrojem byla fašistická ideologie. Avšak i přes absenci politických svobod byla právě fašistická diktatura v 2. polovině 20. st. dobou, kdy se Španělská ekonomika připojila k vyspělým průmyslovým zemím Evropy.

Dnes je již Španělsko nepochybně ekonomicky vyspělou zemí, ačkoli se hospodářství potýká s některými problémy, které vystoupily s prasknutím bubliny ve stavebnictví a nemovitostech (r. 2007) a následnou krizí na povrch. Míra nezaměstnanosti díky flexibilitě trhu práce spojené s vysokým podílem dočasných úvazků vystřelila ke 20 %. Velkým

problémem je konkurenceschopnost. Růst produktivity práce brzdí nízká kvalita vzdělávacího systému, zdoluhavé soudní procedury, administrativní zátěž podnikatelů či omezující opatření regionálních vlád. Vysoký podíl dočasných úvazků nemotivuje zaměstnavatele k investicím do lidského kapitálu. Trhy jsou regulovány některými zastaralými a neefektivními institucemi, které vznikaly v 70.-80. letech 20. st., tedy odrážejí tehdejší společenské klima vyžadující sociálně ochrannářskou politiku – konec diktatury, krize 70. let a nástup socialistické vlády. Tyto instituce jsou dokladem toho, jak kultura společnosti ovlivňuje ekonomiku. Zajímala jsem se proto o kulturu, které převládá v současné španělské společnosti. Vzhledem k Německu, Francii a Spojenému království se Španělsko vyznačuje levicovější orientací a větším příklonem ke státnímu vlastnictví, přesto větší preferencí příjmové nerovnosti kvůli lepší konkurenci. Víra v životě Španělů již nehraje takovou roli jako u Francouzů či Britů a vůbec religiozita Španělska je spíše vlažná, ačkoli je stále více spojena s morálkou než v ostatních srovnávaných zemích. Průzkumy ukazují, že navzdory tvrdému prosazování náboženské jednotnosti v dějinách katolického Španělska je současná španělská společnost nábožensky tolerantnější než Britové, Francouzi a Němci. V pracovitosti Španělé o něco zaostávají za Němci, přestože Španělé úspěch častěji než porovnávané národy připisují usilovné práci (na místo pouhého štěstí a konexí), což bývá spíše spojováno s houževnatostí a pílí protestantů. Ochota resp. potřeba riskovat je ve Španělsku (a Velké Británii) o dost silnější než v Německu a Francii. Interpersonální důvěra, považovaná podle empirických a statistických analýz za pozitivní ekonomický faktor, je ve Španělsku slabší.

Mám-li tedy třemi větami odpovědět na otázku role kultur a náboženství v ekonomickém vývoji Španělska, uvedu, že každá z kultur přinesla Španělsku určitý rozvoj, avšak jen do doby, než se začala prosazovat náboženská intolerance, spojená s mocenskými zájmy a s kontrolou myšlení obyvatel. Státní bohatství se vyplývalo ve válkách a na spotřebu místo investic do rozvoje hospodářství. V současnosti se již ekonomika s těmito negativními vlivy nepotýká, vláda naopak investuje do technologického rozvoje hospodářství a společnost je nábožensky velmi tolerantní a i přes některé prvky – zejména sociálně-ochrannářské, dané historickým vývojem, brzdící konkurenceschopnost – patří španělská ekonomika k nejvyspělejším v Evropě.

Seznam použité literatury a zdrojů

- [1] After the fiesta. *The Economist* [online]. 2008-11-06 [cit. 2011-04-04]. Dostupný z WWW: <<http://www.economist.com/node/12562353>>.
- [2] *American Denominations: Compare Members*. The Association of Religion Data Archives [online]. [cit. 2011-02-02]. Dostupný z WWW: <<http://www.thearda.com/Denoms/families/profilecompare.asp?d=3202&d=2602&d=2000&d=&d>>.
- [3] ARTETA, A. U.; CAMPISTOL, J. R.; ZAMORA, J. M. J.; SERRANO, C. S. *Dějiny Španělska*. 3. vyd. Praha: NLN, 2007. ISBN 978-80-7106-836-5.
- [4] BARTOŠ, L. *Dějiny a kultura Španělska*. 2. vyd. Brno: Masarykova univerzita, 1998. ISBN 80-210-1968-9.
- [5] *Biblia s aplikáciami pre život. Nový zákon*. 2. vyd. Bratislava: Medzinárodná biblická spoločnosť – Slovensko, 2004. ISBN 80-7131-039.
- [6] CAMERON, R. *Stručné ekonomické dějiny světa. Od doby kamenné do současnosti*. 1. vyd. Praha: VICTORIA PUBLISHING, 1996. ISBN 80-85865-21-1.
- [7] CELECOVÁ, M.; KUCHÁROVÁ, M. a kol. *Společníčka na cestě. Církev v dějinách*. 2. vyd. Trnava, 1996. ISBN 80-7162-304-0.
- [8] *Compare Nations*. The Association of Religion Data Archives [online]. [cit. 2011-04-04]. Dostupný z WWW: <<http://www.thearda.com/internationalData/MultiCompare2.asp?c=83,%20233,%20208,%2090,%20,%20,%20,>>>.
- [9] *Country Profiles*. Eurostat. European Commission [online]. [cit. 2011-04-14]. Dostupný z WWW: <<http://epp.eurostat.ec.europa.eu/guip/themeAction.do>>.
- [10] DURKHEIM, É. *Elementární formy náboženského života. Systém totemismu v Austrálii*. Praha: Oikoyomenh, 2002. ISBN: 80-7298-056-4.
- [11] *Economic Survey of Spain 2010*. OECD [online]. [cit. 2011-04-04]. Dostupný z WWW: <http://www.oecd.org/document/19/0,3746,en_2649_34569_45022483_1_1_1_1,00.html>.
- [12] ENCISO, A. G., BARCO, J. M. M. *Historia económica de España*. 1. vyd. Barcelona: Editorial Ariel, 2006. ISBN 978-84-344-4534-5.
- [13] FIALOVÁ, H. *Malý ekonomický výkladový slovník*. 6. vyd. Praha: A plus, 2000. ISBN 80-902514-3-9.

- [14] FRANC, A. *Kalvinismus jako ideový předchůdce teonomismu?* [online]. [cit. 2011-03-12]. Dostupný z WWW: <<http://www.apologet.cz/?q=articles/category/45-arminius-vs.-calvin/id/80-kalvinismus-jako-ideovy-predchudce-teonomismu>>.
- [15] FUENTES, C. *Pohřbené zrcadlo*. 1. vyd. Praha: Mladá fronta, 2003. ISBN 80-204-1028-7.
- [16] GEMBALOVÁ, A. *Hodnoty a rozhodnutia. Metodická príručka katolíckeho náboženstva pre 2. ročník stredných škôl*. 1. vyd. Spišská Nová Ves: Katolícke pedagogické a katechetické centrum, 2008.
- [17] Human Development Index trends, 1980–2010. *Human Development Indices: A statistical update 2010*. United Nations Development Programme [online]. 2011-01-31 [cit. 2011-04-14]. Dostupný z WWW: <<http://data.un.org/DocumentData.aspx?q=human+development+index&id=229>>.
- [18] HURAJTOVÁ, J.; GEMBALOVÁ, A.; DOBRENKOVÁ, L. *Sloboda človeka. Metodická príručka katolíckeho náboženstva pre 7. ročník základných škôl*. 1. vyd. Spišská Nová Ves: Katolícke pedagogické a katechetické centrum, 2010.
- [19] CHOURAQUI, A. *Dějiny judaismu*. 1. vyd. Praha: VICTORIA PUBLISHING, 1995. ISBN 80-85865-81-5.
- [20] *Income Distribution Within U.S. Religious Groups*. Pew Forum on Religion & Public Life, 2008 [online]. [cit. 2011-02-02]. Dostupný z WWW: <<http://www.pewforum.org/Income-Distribution-Within-US-Religious-Groups.aspx>>.
- [21] *Islám. Náboženství, historie a budoucnost*. 1. vyd. Brno: Nakladatelství Jota, 2010. ISBN 978-80-7217-628-1.
- [22] JUDÁK, V.; ČEKOVSKÁ, E. *Prehľadné cirkevné dejiny*. 1. vyd. Bratislava: LÚČ, 1996. ISBN 80-7114-187-9.
- [23] KOHOUT, P. Tisíc let smůly. In KOHOUT, P. *Vitamíny pro ekonomický růst*. 1. vyd. Praha: Ekopress, 2006, s. 25-26. ISBN 80-86929-17-5.
- [24] *Labour market and wage developments in 2008*. 1. vyd. Luxembourg: European Commission, Directorate-General for Economic and Financial Affairs, 2009. ISBN 978-92-79-11369-7.
- [25] LANDES, D. S. *Bohatství a bída národů*. 1. vyd. Praha: BB/art, 2004. ISBN 80-7341-291-8.
- [26] NEŠPOR, Z. R. Náboženství a ekonomika. In NEŠPOR, Z. R.; VÁCLAVÍK, D. a kol. *Průručka sociologie náboženství*. 1. vyd. Praha: SOCIOLOGICKÉ NAKLADATELSTVÍ (SLON), 2008, s. 261-267. ISBN 978-80-86429-92-2.

- [27] NEŠPOR, Z. R. Náboženství a transnacionalismus. In NEŠPOR, Z. R.; VÁCLAVÍK, D. a kol. *Příručka sociologie náboženství*. 1. vyd. Praha: SOCIOLOGICKÉ NAKLADATELSTVÍ (SLON), 2008, s. 232-237. ISBN 978-80-86429-92-2.
- [28] NEŠPOR, Z. R. Weberovo pojetí etiky protestantismu a dalších náboženství. In NEŠPOR, Z. R.; VÁCLAVÍK, D. a kol. *Příručka sociologie náboženství*. 1. vyd. Praha: SOCIOLOGICKÉ NAKLADATELSTVÍ (SLON), 2008, s. 267-272. ISBN 978-80-86429-92-2.
- [29] NEŠPOROVÁ, O. Rodina a příbuzenství. In NEŠPOR, Z. R.; VÁCLAVÍK, D. a kol. *Příručka sociologie náboženství*. 1. vyd. Praha: SOCIOLOGICKÉ NAKLADATELSTVÍ (SLON), 2008, s. 212-218. ISBN 978-80-86429-92-2.
- [30] NOLAND, M. Religion and Economic Performance. *World Development* Vol. 33, No. 8, s. 1215-1232. Washington: Institute for International Economics, 2005.
- [31] NOLAND, M. Religion, Culture, and Economic Performance. *Working paper series*, KDI, School of Public Policy and Management – Svazek 3, Svazek 13, 2003. 62 s.
- [32] PICKEL, G.; MÜLLER, O. *Church and religion in contemporary Europe: results from empirical and comparative research*. 1. vyd. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2009. ISBN 978-3-531-16748-0.
- [33] POWELSON, J. P. *A History of Wealth and Poverty: Why a Few Nations are Rich and Many Poor*. Louisville: The Quaker Economist, 2005 [online]. [cit. 2011-02-07]. Dostupný z WWW: <<http://www.quaker.org/clq/wealth-and-poverty/index.html>>.
- [34] QUESADA, M. Á. L. *Španělsko katolických králů*. 1. vyd. Brno: L. MAREK, 2003. ISBN 80-86263-44-4.
- [35] REID, M. Banks, bricks and mortar. *The Economist* [online]. 2008-11-06 [cit. 2011-04-04]. Dostupný z WWW: <<http://www.economist.com/node/12501011>>.
- [36] REID, M. In search of a new economy. *The Economist* [online]. 2008-11-06 [cit. 2011-04-04]. Dostupný z WWW: <<http://www.economist.com/node/12501033>>.
- [37] REID, M. The morning after. *The Economist* [online]. 2008-11-06 [cit. 2011-04-04]. Dostupný z WWW: <http://www.economist.com/node/12501087?story_id=12501087>.
- [38] SEDLÁČEK, T. *Ekonomie dobra a zla. Po stopách lidského tážení od Gilgameše po finanční krizi*. 1. vyd. Praha: 65. pole, 2009. ISBN 978-80-903944-3-8.
- [39] SCHNEIDER, R. C. *Miracles Included. Israel's Hi-Tech Revolution*. Mnichov: Bayerischer Rundfunk, 2010. (Vysíláno na ČT2 18.2.2011 13:30 v pořadu Televizní akademie – Planeta Země)

- [40] *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. 2. vyd. Praha: Academia, 1998. ISBN 80-200-0493-9.
- [41] SOJKA, M. Institucionalismus a nová institucionální ekonomie. In HOLMAN, R. a kol. *Dějiny ekonomického myšlení*. 3. vyd. Praha: C. H. Beck, 2005, s. 316-341. ISBN 80-7179-380-9.
- [42] TABELLINI, G. *Culture and institutions: economic development in the regions of Europe*. Department of Economics and IGIER Università Bocconi, 2006 [online]. [cit. 2011-02-02]. Dostupný z WWW: <<http://www.dklevine.com/archive/refs43213070000000000241.pdf>>.
- [43] *The Global Competitiveness Report 2010-2011*. Geneva: World Economic Forum, 2010. ISBN 978-92-95044-87-6.
- [44] U. S. *Religious Landscape Survey. Religious Affiliation: Diverse and Dynamic*. Washington, D. C.: Pew Forum on Religion & Public Life, 2008 [online]. [cit. 2011-02-02]. Dostupný z WWW: <<http://religions.pewforum.org/pdf/report-religious-landscape-study-full.pdf#page=61>>.
- [45] Values Surveys Databank [online]. [cit. 2011-04-02]. Dostupný z WWW: <<http://www.wvsevsdb.com/wvs/WVSAanalyzeIndex.jsp>>.
- [46] VARADZIN, F. a kol. *Ekonomický rozvoj a růst*. 1. vyd. Praha: Professional Publishing, 2004. ISBN 80-86419-61-4.
- [47] VEČERNÍK, J. Ekonomická kultura. In NEŠPOR, Z. R.; VÁCLAVÍK, D. a kol. *Příručka sociologie náboženství*. 1. vyd. Praha: SOCIOLOGICKÉ NAKLADATELSTVÍ (SLON), 2008, s. 272-279. ISBN 978-80-86429-92-2.
- [48] *What is culture*. Center for Advanced Research on Language Acquisition, University of Minnesota [online]. [cit. 2011-02-02]. Dostupný z WWW: <<http://www.carla.umn.edu/culture/definitions.html>>.

Seznam zkratk

ECB	- Evropská centrální banka,
EU-15	- 15 členů Evropské unie do r. 2004,
G8	- skupina sedmi nejvyspělejších zemí světa (USA, Japonsko, Kanada, Spojené království, Německo, Francie, Itálie) a Ruska,
PPP	- parita kupní síly,
PPS	- standard kupní síly.

Prohlášení o využití výsledků bakalářské práce

Prohlašuji, že

- jsem byl(a) seznámen(a) s tím, že na mou bakalářskou práci se plně vztahuje zákon č. 121/2000 Sb. – autorský zákon, zejména § 35 – užití díla v rámci občanských a náboženských obřadů, v rámci školních představení a užití díla školního a § 60 – školní dílo;
- beru na vědomí, že Vysoká škola báňská – Technická univerzita Ostrava (dále jen VŠB-TUO) má právo nevýdělečně, ke své vnitřní potřebě, bakalářskou práci užít (§ 35 odst. 3);
- souhlasím s tím, že bakalářská práce bude v elektronické podobě archivována v Ústřední knihovně VŠB-TUO a jeden výtisk bude uložen u vedoucího bakalářské práce. Souhlasím s tím, že bibliografické údaje o bakalářské práci budou zveřejněny v informačním systému VŠB-TUO;
- bylo sjednáno, že s VŠB-TUO, v případě zájmu z její strany, uzavřu licenční smlouvu s oprávněním užít dílo v rozsahu § 12 odst. 4 autorského zákona;
- bylo sjednáno, že užít své dílo, diplomovou (bakalářskou) práci, nebo poskytnout licenci k jejímu využití mohu jen se souhlasem VŠB-TUO, která je oprávněna v takovém případě ode mne požadovat přiměřený příspěvek na úhradu nákladů, které byly VŠB-TUO na vytvoření díla vynaloženy (až do jejich skutečné výše).

V Ostravě dne

.....

Andrea Palaščáková

Adresa trvalého pobytu studenta:

.....